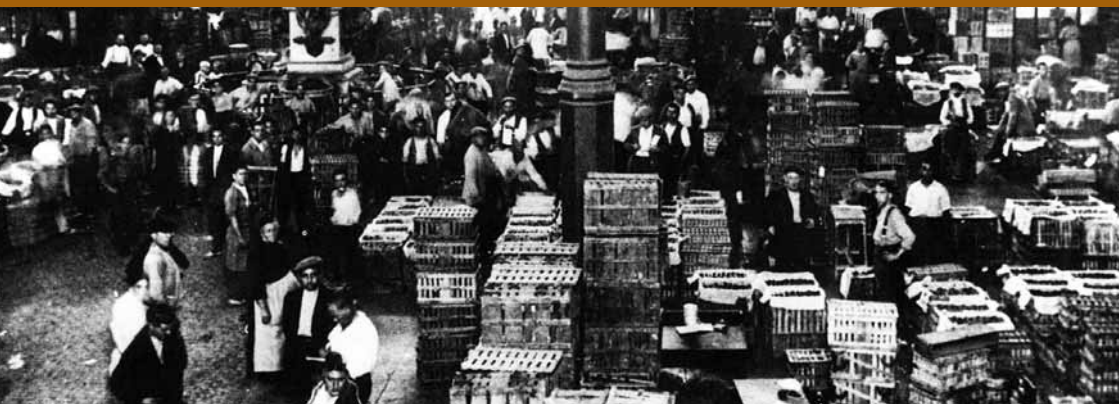

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

La formació del modern sistema de mercats de Barcelona (1874-1921)

Manel Guàrdia
José Luis Oyón

Quaderns 20

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
**Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona**

La formació del modern
sistema de mercats
de Barcelona (1874-1921)

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT

Ajuntament de Barcelona

Institut de
cultura.

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

La formació del modern sistema de mercats de Barcelona (1874-1921)

Manel Guàrdia
José Luis Oyón

Quaderns 20

Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona, 2008

**Arxiu Històric
de la Ciutat de
Barcelona
Institut de Cultura
Ajuntament de
Barcelona**

Xavier Tarraubella i Mirabet
Director

Ramon Grau i Fernández
Director de la publicació

Dolça Roca i López
Secretària

Il·lustració de la coberta:
Arxiu *La Vanguardia*

Disseny gràfic:
PFP, disseny gràfic
(Quim Pintó i Montse Fabregat)

Revisió lingüística:
Xavier Cazeneuve

Fotomecànica i impressió:
Imatge i Producció Editorial

ISSN: 1576-26-37
Dipòsit legal: B-36.930-2008

© del text,
els autors
© de l'edició
Arxiu Històric de la Ciutat
(Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona)
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

Juny 2008

Consell d'Administració

President

Im. Sr. Carles Martí i Jufresa

Vicepresidenta

Ima. Sra. Montserrat Ballarín
i Espanya

Vocals

Im. Sr. Jaume Ciurana i Llevadot
Ima. Sra. Ángeles Esteller Ruedas
Im. Sr. Ricard Gomà i Carmona
Sr. Carles Guerra i Rojas
Sr. David Albet i Sunyer
Sr. Josep Ma. Muntaner i Martorell
Sra. Carlota Subirós i Bosch
Sra. Maria del Mar Dierssen i Soto
Sr. Iñaki Lacuesta i Gabaraín
Sr. Pius Alibek
Sra. Carmen Cazalla Ocaña
Sr. Josep Sánchez i Baró

**Delegat de Cultura i Vocal del
Consell d'Administració**

Sr. Jordi Martí i Grau

Gerent

Sra. Marta Clari i Padrós

Secretària

Sra. Lluïsa Pedrosa i Berlanga

Assistents permanents

Sra. Pilar Solans i Huguet
Sr. Albert Soler i Sicilia

**Consell d'Edicions i
Publicacions**

Carles Martí, Enric Casas,
Eduard Vicente, Jordi Martí,
Jordi Campillo, Glòria
Figuerola, Víctor Gimeno,
Màrius Rubert,
Joan A. Dalmau, Carme Gibert,
José Pérez Freijo.

Sumari

007	Introducció
009	Antecedents del modern sistema de mercats
017	La construcció dels primers mercats metàl·lics (1874-1888)
023	Els mercats i l'espai públic: els casos del Born i dels Encants
029	Cap a la formació del modern sistema de mercats (1888-1900)
033	L'expectativa de la Reforma Interior i els mercats
037	Els intents d'ordenament de la venda al major
043	El problema de les subsistències i el mercat central de fruites i verdures al Born
051	El barri del Born: raons de la localització del nou mercat central i efectes a l'àrea
055	Conclusió

El mercat del Born en els primers temps de funcionament com a mercat central de fruites i verdures. Fotografia d'autor desconegut, decenni de 1920. Arxiu de *La Vanguardia*.

Introducció

El període històric que arrenca amb la Restauració de 1874-1875 és el de la primera fornada de mercats moderns barcelonins: el Born (1876), Sant Antoni (1882), Hostafrancs (1888), Barceloneta (1884), Concepció (1888), Llibertat (1888), Clot (1889), Unió (1889), Abaceria Central de Gràcia (1892). Aquest llegat de noves construccions metàl·liques és l'expressió més visible de la importància dels canvis, però la radical novetat de les arquitectures de ferro i vidre ens pot amagar les lògiques de funcionament d'un sistema que no es resumeix, ni molt menys, en els nous artefactes. Oculta al mateix temps la fonamental transformació del sistema de mercats, un procés funcional i cultural de fons que havia arrencat abans i que es prolongarà durant el segle xx. L'agregació de municipis de 1897 marca una inflexió important. Tancar el període en el canvi de segle amputaria una part molt important d'aquest procés, amb la progressiva estructuració del conjunt de mercats que incorpora la ciutat ampliada i la creixent necessitat d'ordenar la venda al major. És per aquesta raó que adoptem com a data final el 1921, que és quan finalment l'edifici i l'àrea del mercat del Born es destinen a ser el mercat central de fruites i verdures de la ciutat i quan també es desplaça de manera definitiva el mercat central del peix a l'antiga Sala de Màquines de l'Exposició Universal de 1888. Si es posa l'accent en l'estructuració funcional del conjunt dels mercats del període i en la progressiva resposta a les seves mancances, les decisions de 1921 suposen, efectivament, un canvi de cicle.

Encara que no obviarem les qüestions arquitectòniques, la nostra intenció és, sobretot, entendre les noves arquitectures dels mercats com a part d'un conjunt funcional, d'un sistema. Aquest sistema d'aprovisionament i venda alimentària modern, de caràcter estrictament municipal, resultava de fet bastant excepcional en la conjuntura fortament liberal de la Barcelona de finals del segle xix.*

* Recerca en curs, duta a terme amb la col·laboració de Xavier Creus i que compta amb un ajut del Pla Nacional I+D del MEC.

Antecedents del modern sistema de mercats

Per estudiar la formació del modern sistema de mercats cal considerar primer l'efecte de la construcció dels mercats de Sant Josep i de Santa Caterina. Com sabem, s'havien inspirat en exemples de finals del Setcents i principis del Vuitcents i, encara que es van plantejar just després de 1836, es construïren amb lentitud. En el cas de Sant Josep, el desembre de 1848 encara s'estava signant el conveni amb els propietaris del Palau de la Virreina per ordenar l'àrea de la peixateria.¹ A Santa Caterina no començaren les obres fins el 1847. Foren anys, justament, de grans progressos en l'arquitectura del ferro. En aquest sentit, és significatiu el projecte signat per Francesc Daniel i Molina l'any 1848 per al mercat del Born «siguiendo el método de construcción de hierro» (figura 1).² A meitat de segle, tot just acabats els dos nous mercats, apareixien ja com d'una modernitat anacrònica. Eren coetanis dels projectes per al mercat de Les Halles de París: el primer projecte de Baltard és de 1845 i el definitiu, de 1853; la construcció va ser molt ràpida, el mateix 1854 s'iniciaren les obres i els dos primers pavellons es van inaugurar l'octubre de 1857; un any més tard hi havia sis pavellons acabats que ocupaven una superfície de 21.080 m². A partir d'aquestes dates, la comparació es feia inevitable. Més encara si es considera que Les Halles esdevingueren el referent de la vintena de mercats de barri que es van fer a París en les dècades següents i dels diversos centenars que s'aixecaren a les ciutats franceses de províncies.³

Aquests exemples devien contribuir al canvi decisiu en la manera de mirar i d'entendre els mercats. Més enllà dels mercats com una herència de la ciutat tradicional, s'estava imposant la noció dels mercats com equipaments.⁴ De fet, en aquestes dates la nova visió ja es veu àmpliament compartida. El nou concepte és explícit el 1855 a la memòria de la Comissió escollida per proposar les bases generals que s'havien d'adoptar a l'Eixample:

En el plano deberán designarse los puntos en que deban situarse los edificios siguientes:

1. Referència i transcripció a AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.147, exp. 7.50, sobre l'enderrocament de l'antiga peixateria del mercat de la Boqueria (1835).
2. CASTANER, *L'architecture métallique en Espagne...*, pàg. 250.
3. LEMOINE, *Les Halles de Paris...*, pàg. 32; LEMOINE, *L'architecture du fer. France: XIXe siècle...*, pàg. 168-172. GARCIA DOMÈNECH, «Mercats de Barcelona...». El primer projecte del mercat de Santa Caterina és del 1837, però no va ser fins 1843-1844 quan els terrenys es van traspasar a l'Ajuntament autoritzant-se la construcció del nou mercat el gener de 1845 (BABIANO, *Antoni Rovira i Trias, arquitecte de Barcelona...*, pàg. 141).
4. TEYSSOT, «Il sistema dei Bâtiments civils...», pàg. 97. LEPETIT, *Les villes dans la France moderne...*, pàg. 255.

Una parroquia por cada 10.000 almas de población.	
Una escuela de niños.	Por cada 1.200 vecinos.
Una idem de niñas.	” ” ” ”
Un asilo de párvulos.	” ” ” ”
Alcaldías.	Su número proporcionado a la población
Hospitales.	que ocupará probablemente cada una de
Mercados.	las zonas en que naturalmente se dividirá
Casas públicas de baños.	la nueva ciudad.
Fuentes de vecindad.	
Idem de limpieza.	
Lavaderos públicos.	
[...]. ⁵	

També el trobem, i ben prominent, en el projecte de Cerdà. Són anys, doncs, en els que hi havia una gran distància entre el sentiment d'urgència modernitzadora i les limitacions i parsimònia dels progressos reals.

En tot cas, van ser anys de creixement econòmic i demogràfic i, en conseqüència, de canvis estructurals significatius. Als tradicionals mercats del Born i de la Boqueria, ampliat ara a la nova ubicació de la plaça de Sant Josep, s'hi afegí el nou mercat cobert de Santa Caterina, que anà adquirint pes a partir dels anys cinquanta. També anaren prenent importància dos mercats menors i perifèrics: el del Pedró i el de la Barceloneta.

Si analitzem com a punt de partida les dades de 1856, a la *Monografía estadística* de Cerdà (encara que no són les primeres que es poden recollir),⁶ s'hi adverteix un gran desequilibri entre els diversos mercats. Sant Josep concentra un 45% del total dels venedors de la ciutat i el Born gairebé una tercera part. El nou mercat de Santa Caterina encara estava arrencant dificultosament i els més petits de la Barceloneta i el Pedró concentraven només minses quantitats de venedors (vegeu *Taula 1*).

Resulta il·lustrativa la comparació de les xifres de Cerdà amb les dades que ofereix la guia de Saurí i Matas per 1849. En aquesta data, la concentració al mercat de Sant Josep de les verduleres i venedores de fruites, que segurament representaven la meitat dels articles en venda, ja era espectacular. El Born ocupava el segon lloc en importància, a considerable distància, mentre que el nou mercat de Santa Caterina, tot just als seus inicis, tenia una presència gairebé testimonial.⁷

5. *Memoria que la Comisión elegida entre los representantes de las Corporaciones e Institutos de Barcelona, reunida en presencia del Excmo. Sr. Gobernador civil de la provincia, ha presentado proponiendo las bases generales que en su concepto debieran adoptarse para el ensanche de esta ciudad*, Barcelona, Imprenta de Francisco Sánchez, 1855, pàg. 5 (punt 15).

6. A AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 1441, seqüela 3/4, hi ha dades per Santa Caterina, el Born i Sant Josep de l'any c.1853. No hi són, però, tots els mercats, i al de Santa Caterina només s'hi compten 37 venedors, probablement perquè tot just estava arrencant.

7. SAURÍ I MATAS, *Manual histórico-topográfico...*, pàg. 239-422: «Dirección general de las calles, casas y número donde se hallan las habitaciones de comercio, almacenes, fábricas, tiendas y establecimientos artísticos e industriales...». A partir d'aquest directori s'han dibuixat, encara que aquí no s'han reproduït, els plànols de distribució de les venedores de fruites i hortalisses i de fruites verdes i seques. La primacia del mercat de Sant Josep s'observa també en el cas menys important de les parades de venda d'ous. La primacia del Born apareix sols en el cas dels magatzemistes de bacallà.

Taula 1. Venedors del mercats de Barcelona el 1856

«Número de individuos de ambos sexos que venden en los mercados de Barcelona»

Objetos de venta	San José	El Borne	Santa Catalina	Barceloneta	El Padró	Total	%
Verduras	300	260	160	52	20	792	44
Carne	120	69	30	18	9	246	14
Frutas maduras y secas	90	30	12	10	10	152	8
Tocino fresco y salado	60	60	15	9	4	148	8
Caza y huevos	55	37	18	4		114	6
Pescado y marisco	53	35	9	8		105	6
Gallinas muertas	35	19	10	7	2	73	4
Pan	37	20	12			69	4
Varios géneros de lencería	33	9	20			62	3
Tripas y callos	25	10	5			40	2
Totales	808	549	291	108	45	1801	100
%	45	30	16	6	2	100	

Font: I. CERDÀ, *Monografía estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856* (edició facsímil *Teoría General de la Urbanización*, IEAL, 1968, vol. 2, pàg. 61).

El 1865, la jerarquia dels cinc mercats reflectia moltes continuïtats, però també alguns canvis significatius. Per Sant Josep no es tenen xifres, però tots els indicis apunten cap a la seva confirmació com el principal mercat de la ciutat i cap a un progressiu atapeïment que desencadenarà moltes de les iniciatives d'ampliació posteriors. Es planteja, fins i tot, destinar a mercat el solar del convent i hort de les Penedides al carrer de Sant Pau, proposta que s'acabarà desestimant.⁸

Santa Caterina deixava enrera els seus incerts inicis, superava per primera vegada el Born i es convertia en el segon mercat de la ciutat després del de Sant Josep: si el 1856 només concentrava a 291 venedors, el 1865 havia passat a 532. El Born, en canvi, baixava clarament dels 549 del 1856 fins els 384 nou anys més tard. Amb tot, en una instància de 2 de gener de 1866, els venedors de Santa Caterina es defensaven de l'augment dels lloguers de les parades que proposava l'Ajuntament i argumentaven:

...tanto más para los de este mercado que como es sabido es escaso en venta y que no admite comparación con los de San José y el Born por su poca concurrencia.

L'informe del servei municipal afirmava, però, que:

el mercado de Isabel 2^a no es ahora lo que era cuando se instaló, el concurso y la venta a cuadruplicado desde aquella época y no hay localidades para muchas personas que las piden.⁹

8. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 50, fol. 132: es desestima la pretensió d'adquirir el terreny que va ser convent i hort de les Penedides per construir-hi un mercat (9-IX-1868).
9. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 3083, peça 1, 1865, *General a todos los mercados* (hi falten les dades per Sant Josep i no es pot saber per aquest any el seu pes exacte dintre del conjunt de mercats de Barcelona).

L'augment del pes de Santa Caterina dintre del sistema és fàcilment detectable, però l'any 1877 Cornet i Mas, ja funcionant el nou mercat metàl·lic del Born, observava que «su proximidad al Borne ha hecho que no fuese tan concurrido como debiera».¹⁰ Al Born les diverses fonts resulten contradictòries, i oscil·len entre una davallada i un lleu creixement.

El creixement dels dos mercats menors va ser molt marcat entre 1856 i 1865, i no sembla deixar lloc a dubtes: el mercat de la Barceloneta arribava a les 271 parades i el del Pedró a les 168. S'acceptà, per exemple, que el mercat del Pedró envaís el carrer de la Cera. El creixement del mercat suburbà d'Hostafrancs també va ser motiu de conflictes.

Una visió de l'evolució del conjunt de mercats de la ciutat des de la primera meitat de segle fins 1868 ens mostraria, doncs, el pas progressiu d'un conjunt relativament dispers de mercats urbans amb petites àrees d'influència (la situació que ens mostra Rosa M. García Domènech amb set mercats més els dos en els solars recentment desamortitzats)¹¹ a l'establiment d'una primitiva jerarquia, amb menys mercats però amb àrees d'influència més àmplies: no sols a escala de barri, sinó també de districte o de ciutat. Evidentment, aquest incipient sistema de mercats patia encara de greus mancances. Amb l'excepció del mercat cobert de Santa Caterina, nascut ja vell, la resta d'espais de mercat no mostraven les característiques d'aïllament respecte a l'espai de circulació rodada circumdant i de preservació d'un espai de vianants cobert, ben il·luminat, ordenat i higiènic, característiques pròpies de la modernitat de l'arquitectura del ferro i el vidre (d'aquells "paraigües de ferro" dels que parlava Haussmann).

La incomoditat dels mercats descoberts s'intentava resoldre amb tendals que es deterioraven ràpidament. Per exemple, el 6 de febrer de 1855, el director del mercat de la Boqueria informava:

que algunos toldos de la plaza se hallan muy deteriorados en términos que existen varios que ni pueden correrse, lo que produce quejas por parte de los vendedores, diciendo que, pagando su contingente, cuando llueve, tienen que abandonar el puesto, y cuando no, el sol les echa a perder las verduras.¹²

A les Actes Municipals hi ha nombroses referències a la instal·lació o reparació de tendals de tela o de canya i cartró, sempre amb la preocupació de no excedir-se en el cost. La guia de Saurí i Matas destaca el mercat de Santa Caterina «por la comodidad de hallarse al abrigo de la intemperie los vendedores y los compradores».¹³

D'altra banda, els principals espais de mercat es densificaven i desbordaven, creant problemes higiènics, de congestió i de funcionament: els botiguers envaeixen part de l'espai públic; augmenta el nombre de les parades. El 12 de

10. CORNET I MAS, *Guía de Barcelona*, Barcelona, 1877.

11. GARCÍA DOMÈNECH, «Mercats de Barcelona...».

12. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 1530.

13. SAURÍ I MATAS, *Manual histórico-topográfico...*, pàg. 235.

gener de 1861, en una instància contra el tancament amb parades dels pòrtics de Sant Josep, un propietari exposa:

que son incalculables los perjuicios que le irroga el cerrar con puestos de venta la vía que forma el pòrtico del mercado de San José, quedando las tiendas de su casa núm. 9 en un punto que, no ofreciendo paso para el tránsito público, carecen de venta los inquilinos de las tiendas que precisamente deben serlos de artículos de comer.¹⁴

Ja el 1840, un dictamen de dos facultatius era extremament crític pel que fa a les condicions sanitàries del Born:

El local del Borne bastante reducido ya de sí y encajonado por dos de sus lados entre las casas que forman sus límite de mercado, cerrado además por las elevadísimas paredes de Santa María del Mar, necesitaría más bien que plantificación de barracas, un ensanche proporcionado a la numerosa concurrencia de compradores, vendedores y transeúntes que todo el día existen y circulan en su recinto.

També una comissió de l'Acadèmia de Medicina considera massa tancada i atapeïda la plaça del Born.¹⁵

Alguns dels projectes i de les propostes d'aquests anys ens serveixen per mesurar la distància entre les expectatives de modernitat i les resistències que la realitat oferia, traduïdes en greus limitacions pressupostàries. És el cas dels projectes de naus tinglades per al Born de Daniel i Molina de l'any 1848, el del mercat del Pedró el 1861, el de Miguel de Bergue pel de la Boqueria el 1865,¹⁶ o el de Garriga i Roca pel de la Barceloneta el 1868. És significatiu que aquest darrer arquitecte faci el projecte en tornar del seu viatge a París com a comissionat per estudiar l'Exposició Universal i la visita a altres ciutats franceses per completar la tasca.¹⁷ Com ho són, al llarg d'aquests anys, les iniciatives promogudes per estrangers, francesos en concret, que proposen per Barcelona les solucions que s'han adoptat en altres ciutats europees.

Per exemple, l'expedient promogut per D. Julio Moricé, natural de Burdeus, on explica:

14. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 1530.

15. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 486, *Gestiones del Ayuntamiento para la construcción de barracas en el Borne y en el Bornet* (1840).

16. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 49, fol. 154v: Dictamen proposant «que se devuelva el proyecto de un tinglado de hierro para la plaza mercado de San José a su autor D. Miguel de Bergue, quedando S. E. advertido de que si dicho proyecto llegara a obtener la aprobación de quien corresponde, tendrá obligación de aceptarlo y llevarlo a efecto, a menos de conformarse en indemnizar al expresado autor» (23-VII-1867).

17. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 49, fol. 196 i 199v: «Queda enterado de una comunicación del arquitecto municipal Sr. Garriga, participando que sale de París, en donde se encuentra como comisionado por S. E. a estudiar la exposición universal, para otras ciudades a fin de completar su tarea como comisionado...» (19-IX-1867); 50, fol. 61v: «Leído un oficio del Arquitecto municipal Sr. Garriga acompañando un proyecto de mercado para reemplazar el actual de la Barceloneta, con su memoria descriptiva, presupuestos y demás, cuyo oficio fue pasado a la Sección Tercera, la cual considera no razonable, por ahora, invertir en dicha obra la crecida suma de 32.901 escudos, quinientos sesenta y siete milésimas por las razones en que se funda y propone aplazar la referida reforma para mejor ocasión» (22-IV-1868).

que él e individuos de su familia han construído los célebres mercados de Burdeos, los de mejores condiciones acaso que se conocen [...] que no hay quien desconozca que las condiciones actuales de los mercados de Barcelona ni bajo el punto de vista económico, ni en el de la higiene son recomendables, ni el público está servido cual cabe que lo sea, y por otra parte el desarrollo que va cobrando la población dan bien a conocer que esos inconvenientes crecerán progresivamente.¹⁸

O també la proposició presentada el 14 de juliol de 1871 per Carlos Souton, que argumenta així:

El establecimiento de mercados que reúnan las condiciones de higiene, duración, solidez, economía, elegancia, [...], y como el recurrente ha construido varios en el extranjero, entre ellos el de Nápoles, situado en la plaza del mercado de aquella localidad, los cuales han dado los mejores resultados [...], presentándole una proposición para construir en esta ciudad los mercados que V.E. crea convenientes y en los sitios se sirva a designar [...]. Para la construcción de los mercados pueden emplearse dos modos: o bien contratando la construcción por un precio alzado pagadero por meses, trimestres o anualidades [...], o bien por medio de otorgamiento de concesión y explotación de dichos mercados para un término de noventa y nueve años.¹⁹

El 1877, la proposta de Jaime Osmin Lacombe Dubousquet repeteix que «en las principales capitales de Europa como Londres, París, Bruselas y en otros importantes centros de población como Génova y especialmente en nuestra vecina Francia, como Burdeos, Lyon, Marsella, Tolosa, etc., existen ciertos mercados destinados a la subasta diaria y continua de todas clases de comestibles» i ofereix un projecte que milloraria la relació d'oferta i demanda lliure i directa entre productor i consumidor i abaratiria els preus.²⁰

No és estrany que resultin projectes comparables als que es formulen en altres ciutats espanyoles, i que, per exemple, Miguel Bergue fes un projecte pel mercat de Portugaleta a Valladolid molt similar al de la Boqueria, el mateix any.²¹

Tots aquests projectes i iniciatives ens eviten de creure que l'impuls a la renovació dels mercats fos el simple resultat de la revolució de setembre de 1868. El 16 de gener d'aquell any, el governador de la Província havia desestimat la sol·licitud d'alguns veïns propietaris del carrer de Jerusalem per l'ocupació d'aquesta via pels venedors i «recomienda eficazmente la remoción de los obstáculos que puedan impedir la pronta realización del ensanche de la plaza

18. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 3050, 24-VIII-1864.

19. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 3502.

20. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 6539, *Sobre el establecimiento de mercados a subasta para la venta de comestibles* (maig 1877).

21. El problema dels projectes és sempre pressupostari. Per exemple, el tinglat pel mercat de Sant Josep es desestimà per raons econòmiques i s'optà per cobrir les parades de venda amb tendals de canya i cartró, etc. (AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 49, fol. 154v (19-VIII-1867); i fol. 178v (20-VIII-1867)). Per comparar amb iniciatives a altres ciutats espanyoles, vegeu CASTANER, *L'architecture métallique...*

de mercado San José; a fin de que a la mayor brevedad posible, pueda tener lugar esta importante mejora». El 28 de gener es consultava a la Comissió d'Hisenda «si habría medios, en su caso, para satisfacer el importe de las expropiaciones hacenderas».²² La Comissió responia el 14 de febrer següent que, «trátándose de una obra de tanta utilidad como la que entraña el referido proyecto, esta sección se halla dispuesta a arbitrar los recursos necesarios para llevarla a ejecución».²³ La intervenció afectava, d'entrada, només algunes de les cases entre la plaça de Sant Josep i el carrer de Jerusalem, però les jornades revolucionàries de la tardor de 1868 portaren a reclamar i a obtenir de la Junta Revolucionària la devolució al Municipi de la propietat de l'església i convent de Jerusalem, en les mateixes condicions de l'any 1842. El 7 d'octubre s'acorda «que con toda urgencia» s'acabi «la plaza mercado de San José».²⁴ Les Actes Municipals enregistren, el 20 d'octubre, un ofici de la Junta Revolucionària que comunica l'acord d'enderrocar l'església de Sant Miquel i els convents de Jonqueres i de Jerusalem. El projecte esdevingué aleshores més ambiciós.²⁵

No gaire després, el 25 de febrer de 1870, la Comissió 2a plantejava establir una altra plaça-mercat al solar de Jonqueres, i el 29 de juliol del mateix any es proposava que es formés una comissió especial dedicada a millorar les places de mercat, argumentant «que uno de los datos más significativos del estado de prosperidad, de adelanto y hasta de cultura de una población es sin duda el estado de su policía y por consiguiente el estado en que se hallan los sitios públicos más frecuentados y, entre ellos, los mercados». Un cop nomenada la Comissió especial, aquesta encarregà el 27 de desembre de 1870 al director d'Edificacions i Ornat, l'arquitecte Josep Artigas, un informe sobre la qüestió.²⁶

Aquest informe, de 25 de maig de 1871, és l'autèntic punt d'arrencada de la moderna xarxa de mercats metàl·lics. Començava amb una anàlisi de la situació dels mercats de la ciutat i dels dèficits existents, i feia el primer plantejament de conjunt, on destacava el paper central que tenien els dos mercats de Sant Josep i Santa Caterina en les seves respectives grans àrees d'influència urbana. En bona mesura, l'informe apuntava a la formació d'una sòlida i consistent xarxa de mercats a partir dels ja existents.²⁷ Acceptant el paper central dels dos mercats esmentats, proposava el desplaçament del del Pedró al solar

22. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 50, fol. 8v (16-I-1868).

23. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 5522, *Relativo al proyecto de ensanche de la plaza* (1868).

24. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 50, vol. 2, fol. 14 (7-X-1868).

25. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 50, vol. 2, fol. 21, 22 i 34v (20-X-1868); 52, fol. 20v: «Aprobados los siguientes dictámenes de la Comisión 2ª [...] opinando se autorice al Alcalde primero para que en representación de este Ayuntamiento, firme y proceda a la otorgación de la escritura de cesión de los terrenos que ocupaba el convento de Jerusalén y casas anejas al mismo» (febrer 1870).

26. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 52, fol. 200: «sobre proponer las modificaciones y mejoras que pueden introducirse en los mercados» (29-VII-1870); Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 3502, nomenament d'una comissió especial que es faci càrrec de les necessitats de les places de mercat. Vegeu també A134, Actes del Consell Plenari, fol. 147v.: «Dictamen de la Comisión para proponer mejoras en los mercados de esta capital proponiendo la traslación del de Padró [...] y otro de la Comisión para proponer mejoras en los mercados en el sentido de que aceptando el proyecto de trasladar el del Padró al punto que está señalado [...] en el plano oficial del Ensanche a la salida de la ex-Puerta de San Antonio; se oficie al Gefé de edificación y ornato para que exprese su parecer acerca de la expresada mejora» (8-VII-1870).

27. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 3502: Informe de l'arquitecte director d'Edificació i Ornat, Josep Artigas (25-V-1871).

del futur mercat de Sant Antoni, encara sense edificar, però ja previst en el projecte de Cerdà; la formació d'un nou mercat al solar de l'enderrocat convent de Jonqueres; i pel que fa el Born, considerava primer la possibilitat d'expropiació de les illes entre la plaça i el carrer Esparteria per instal·lar-hi un mercat cobert en condicions, però ho descartava pel seu cost, i, finalment, s'inclinava per l'enderroc de l'edifici de Sant Sebastià i l'ocupació del seu solar. D'aquesta manera, Jonqueres i el nou Born quedaven en els dos extrems de la Gran Via A prevista per la Reforma (la futura Via Laietana), fet que havia de facilitar-ne l'accessibilitat.

A partir d'aquestes dates, les Actes Municipals mostren una atenció sostinguda pel conjunt dels mercats entesos com un sistema. El 8 de juliol de 1871 es discutia un dictamen per traslladar el mercat del Pedró. El 17 de setembre un altre dictamen proposava la col·locació de la primera pedra del mercat de Sant Antoni. Durant la primera meitat de 1873 hi han notícies sobre el procés d'adquisició del solar del mercat de Sant Antoni, encara que dos anys més tard s'estava encara dictaminant en relació a la valoració dels terrenys de l'Estat.²⁸ La solució prevista per al Born acabà descartada el 1871, quan Fontserè va incorporar el nou mercat en el projecte sobre els terrenys de la Ciutadella cedits el 1869, en una ubicació pròxima a la prevista per Cerdà. El gener de 1874 es proposava la subhasta dels seus fonaments, de manera que la seva construcció efectiva correspon plenament al període de la Restauració.²⁹

28. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 55, fol. 83 (27-II-1873), 85 (3-III), 144 (6-V) i 187 (3-VII); A134, Actes del Consell Plenari, 57, fol. 66 (2-III-1875) i 89 v (23-III-1875).

29. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 56, fol. 10 (16-I-1874).

La construcció dels primers mercats metàl·lics (1874-1888)

Com en altres ciutats europees, el període entre 1874 i 1900 va ser el de la construcció efectiva dels primers exemplars de mercats moderns d'estructura metàl·lica. Abans de 1888 s'havien aixecat dintre del municipi de Barcelona els mercats del Born (1876), Sant Antoni (1882), Barceloneta (1884), Hostafrancs (1888) i Concepció (1888), als que cal afegir les iniciatives dels diversos municipis del Pla fins a l'agregació: Llibertat (1888), Clot (1889), Unió (1889), Abaceria Central de Gràcia (1892). El valor com a capital fix de les noves estructures edificades en el municipi de Barcelona superava amb amplitud els 3 milions de pessetes del 1900, 26 vegades superior al valor de les modestes edificacions més o menys estables dels mercats de Santa Caterina, Sant Josep i el Ninot. En va resultar la progressiva formació d'un notable sistema de mercats de barri. El caràcter de sistema del conjunt de mercats municipals es podria veure també en la unitat de la seva mateixa construcció a càrrec de *La Maquinista Terrestre i Marítima*, en la progressiva estructuració i uniformització administrativa com a cos municipal (amb un personal de director de mercats, mossos recaptadors, revisors, mossos i vigilants que superava els 150 empleats al començar el segle xx) i en la progressiva reglamentació del seu funcionament que culminà amb la aprovació del Reglament de 1898.³⁰

Vista des de més a prop, la valoració dels diversos mercats que es va fer després de l'agregació, l'any 1900, ens mostra que, sota l'aparent continuïtat de l'actuació municipal, en realitat hi va haver un canvi substancial d'estratègia entre els dos primers mercats del Born i de Sant Antoni i els que es van fer després.³¹ El cost per metre quadrat no varia en excés però sí la dimensió. Els dos primers duplicaven o triplicaven la superfície dels següents i suposaven ells sols les dues terceres parts del total de la inversió municipal en nous edificis de mercat. Les seves recaptacions eren, en canvi, bastant modestes si es comparen amb les de Sant Josep o Santa Caterina i, fins i tot, amb les del mercat de la Concepció (vegeu figures 2 i 3). Els més "moderns" i modèlics mercats del Born i Sant Antoni van resultar massa ambiciosos espacialment i poc rendibles des del punt de vista econòmic, fins al punt que més tard van acabar acollint, com veurem, altres funcions, com la de mercat d'encants, mercat central del peix o mercat central de fruites i verdures. Els més rendibles i actius, en canvi, (però

30. *Reglamento para el régimen de los mercados de esta ciudad. Aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en consistorio de 13 de abril de 1898*, Barcelona, 1898.

31. AMAB, Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.174, exp. 7.103, Mercats de Barcelona, 1900.

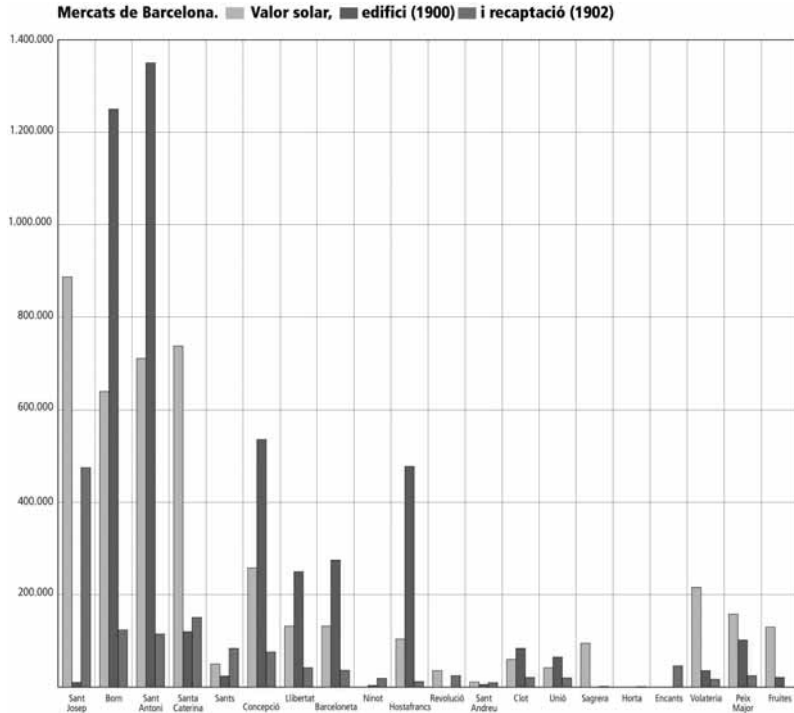

Fig. 2

per això els més congestionats i també amb més problemes de gestió van ser els més “tradicionals”, el descobert i amuntegat de Sant Josep, cor real del sistema de mercats barceloní, i l’arquitectònicament obsolet de Santa Caterina.

En efecte, el Born i Sant Antoni es plantejaren com a grans mercats urbans i “monumentals”, i suposaren un esforç molt considerable nascut de la voluntat de modernització i d’unes expectatives no del tot reeixides. Poc abans de la seva inauguració s’autoritza «a la Sociedad Económica para celebrar una Exposición General Catalana en el nuevo mercado de San Antonio», el que ens mostra la proximitat entre els palaus d’exposicions i els nous mercats.³² Ramon Grau i Marina López han destacat en alguna ocasió el parentesc entre el Born o Sant Antoni i el palau d’exposicions projectat per Fontserè per a la Ciutadella.³³ Comparteixen la condició d’espais per al desplegament de l’espectacle de l’abundància i de les mercaderies. El projecte de Rovira i Trias per al mercat de Sant Antoni és especialment interessant perquè adopta una forma panòptica que porta a situar el local del director en el punt central. Una solució que serà molt contestada i finalment modificada:

32. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 63, fol. 419v (28-VI-1881).

33. R. GRAU i M. LÓPEZ, «El Parc de la Ciutadella, un triomf puntual», dins R. GRAU (dir.), *Exposició Universal...*, pàg. 256.

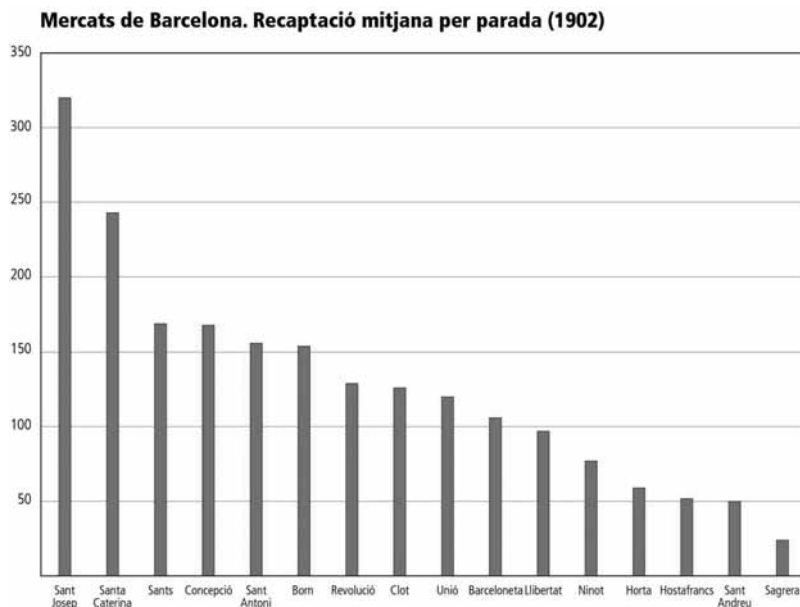

Fig. 3

En el centro de la Plaza de San Antonio se está montando un pesado armatoste de madera y mampostería a manera de chalet suizo, destinado, según hemos oído, a oficinas del Director de dicha plaza y que hace perder la visibilidad de las 4 anchas y esbeltas naves que se unen en aquel sitio, perjudicando mucho, como es consiguiente, el buen efecto del edificio.³⁴

En canvi, la modernització del mercat de Sant Josep, autèntic mercat central de la ciutat, com ho demostra el constant creixement del nombre de parades en 1877 i en 1888 (vegeu figures 4 i 5),³⁵ es veié impedida per diversos entrebancs. Un d'ells era que el projecte de Reforma Interior, activat per Àngel Josep Baixeras durant aquests anys, l'afectava de ple. Però aquesta situació de precarietat es veié especialment aguditzada per la Reial Ordre de devolució dels terrenys de l'ex-convent de Jerusalem, que l'Ajuntament intentava negociar el gener de 1878 amb el nomenament d'una comissió «para conseguir, si es posible, una transacción honrosa en la cuestión pendiente acerca del terreno que fue convento y casas de las monjas de Jerusalén, sin perjuicio de interponer un recurso contencioso administrativo contra la Real Orden de devolucion y de tener preparados los medios de defender la posesión en que se halla el Excmo. Ayuntamiento en caso de que se viera perturbada dicha posesión».³⁶ La sentèn-

34. *Diario de Barcelona*, 8-XII-1881.

35. El 1877, el nombre de parades era de 1307, mentre que en el del Born era de 761. Els plànols d'aquest any i de 1888 ens mostren la saturació de la resta d'espais lliures amb noves parades (AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 7119 i 8428).

36. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 60, fol. 13 (8-I-1878).

Fig. 4

cia final desfavorable del Consell d'Estat de 1882, portà a la Comissió de Foment municipal a acceptar un conveni de lloguer renovable i molt oneros. Una esmena es mostrava partidària de desocupar els terrenys, encara que reconeixia el següent:

Cuán grandes son las necesidades que satisface la Plaza de San José, por el punto en donde se encuentra establecida, pero el desarrollo de la misma ha coincidido con el incremento que ha tomado el ensanche de la derecha, lo que demuestra que los habitantes de esta parte de la ciudad acuden a proveerse de todo lo necesario para su alimentación al referido mercado...

I per això mateix,

...podría perfectamente prescindirse de los terrenos procedentes del derruido convento de Jerusalén y buscar otros a propósito en el Ensanche para construir en ellos un mercado, con lo que se evitarían los inconvenientes y molestias que los vecinos de dicha parte de la Ciudad experimentan.

En resposta a l'esmena, un membre de la Comissió considerava:

Que por lo que hace a la indicación [...] sobre establecer un mercado en la derecha del Ensanche, que pudiera suplir en parte el de San José, debía advertir que reúne éste tales condiciones, gracias a su situación, que no pueden ser alteradas por más que se construyan otros mercados, existien-

Fig. 5

do también el inconveniente de tener que buscarse terrenos, difíciles de encontrar, atendido lo muy adelantada que está la edificación en aquel importante punto de Barcelona, siendo a todas luces insuficiente la Plaza de Junqueras indicada [...] en la sesión anterior como a propósito para ser destinada a mercado.³⁷

Les discussions sobre el mercat de la dreta de l'Eixample en realitat resulten molt il·lustratives de la progressiva opció pels mercats de barri, després de l'am-

37. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 64, fol. 302v i ss. (10-X-1882).

biciosa construcció dels dos primers mercats. En els casos de la Barceloneta i d'Hostafrancs l'elecció venia dictada per les pròpies condicions de la localitat. Però pel que fa a l'Eixample, el 1872 s'havia acordat establir-hi dos mercats, i el més urgent era el de la part dreta, més urbanitzada i habitada. Descartat el solar de Jonqueres, previst per Artigas, entre 1875 i 1883 s'estudià el seu emplaçament en els terrenys de *La Catalana General de Crèdit*, que comprenia les dues illes entre els carrers de Bruc, Casp, Bailèn i Ausias March. L'argument bàsic en defensa d'aquesta opció era justament el «construir un gran mercado central» ja que amb la reforma havien de desaparèixer els mercats de Sant Josep i de Santa Caterina i, si aleshores no existia un gran mercat, no seria possible obtenir-lo amb les requerides condicions de centralitat. Un dels membres de la Comissió es va mostrar contrari a la idea del gran mercat amb els arguments següents:

Por las demostraciones de la experiencia, como es de ver con el de San Antonio que llevado el Ayuntamiento por un exceso de celo levantó en grandiosas condiciones que huelga excesivamente para las necesidades de aquella barriada; pudiendo decirse lo propio del Borne; y en segundo lugar, porque siendo de reducidas dimensiones, las necesarias no obstante para las necesidades del vecindario, tiene la ventaja de ser más factible por su menor coste.

Adicionalment, algun regidor es mostrà conforme amb aquest argument perquè un mercat petit es construiria més ràpidament, «libr[ándose] el Municipio del precio del arrendamiento de los terrenos anexos al de San José». De manera que s'acabà abandonant la idea de gran mercat i s'optà per la construcció d'un mercat de barri.³⁸

En paral·lel, ja el gener de 1884 s'estava discutint un dictamen per l'adquisició del solar definitiu del que seria el mercat de la Concepció, amb l'oposició d'alguns regidors per diversos motius, entre els quals encara la seva dimensió insuficient. El 18 de juny s'aprovava definitivament el projecte i pressupost del mercat de la Concepció en la seva versió més reduïda.³⁹

38. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 57, fol. 92: «Proposición sobre haberse acordado en 1872 establecer dos [mercados] en el Ensanche» (2-IV-1875). Cal recordar que les primeres notícies del mercat del Ninot són dels anys vuitanta. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 57, fol. 122: «Moción para que la Comisión 3ª se ocupe del expediente relativo al emplazamiento de uno en el Ensanche [...] junto a Ausias March» (23-IV-1875); 65, fol. 270: «empieza la discusión del dictamen proponiendo se adquieran terrenos a 'La Catalana General de Crèdit' para emplazamiento del mercado de la derecha del Ensanche» (28-IV-1883). Situat entre els carrers Bruch, Casp, Bailèn i Ausias March (dues mançanes), suposa la supressió del carrer Girona i resulta massa car. Sobre el gran mercat central o el mercat de barri: AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 65, fol. 275 (4-IX-1883); 66, fol. 15v i ss. (18-1-1884).
39. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 66, fol. 8v: «S/M ["Sobre la Mesa": vol dir que queda pendent de discussió i aprovació per una futura sessió municipal] dictamen para que se adquieran con destino al mercado de la derecha del Ensanche los terrenos de los sres. Vilavechia, Vidal y Cuadras, Pla, Juvé i Carsi en la manzana formada por las calles Aragón, Bruch, Valencia y Girona» (8-I-1884); fol. 423v: aprovació del dictamen anterior (2-XII-1884); 67, fol. 187v: «se aprueba el proyecto y presupuesto mercado de la derecha del Ensanche» (18-VI-1885). El 24 desembre següent es demana autorització al governador per iniciar la cimentació i s'inaugura el 1888.

Els mercats i l'espai públic: els casos del Born i dels Encants

A diferència del mercat de la Concepció, la resta de nous mercats metàl·lics allotjaven mercats celebrats prèviament en espais públics oberts. En el cas de la Barceloneta, del Pedró o d'Hostafrancs, eren mercats relativament recents. En altres, com el del Born, es tractava d'un mercat molt antic amb una forta xarxa d'establiments al seu voltant. Pel fet de ser el primer i incidir en un entorn molt consolidat, el cas del Born pot resultar el més il·lustratiu de la nova concepció de l'espai públic que poc a poc s'imposa.

A punt l'edifici, primer calia fer la distribució de les parades i establir-ne les categories, marcar els preus mensuals, determinar les condicions per les subhastes. Prèviament, els venedors de l'antic Born obtindrien les seves parades a través de sorteig. Les condicions, però, no podien ser les mateixes del mercat a l'aire lliure. La Comissió d'Hisenda ho explicava així:

Atendidos los crecidos gastos que la construcción del mercado ha ocasionado, las mayores comodidades que en él encontrarán los vendedores, ha considerado que debía aumentar una pequeña cuantía el alquiler mensual de los puestos, y así lo ha hecho fijando sólo un 2,5% [?] más de lo que satisfacen los vendedores de los demás mercados, cantidad insignificante en comparación con las ventajas de que disfrutaban aquéllos.

Aquests arguments van ser rebutats per una instància en la que es sol·licitava la rebaixa dels preus fixats, «demasiado elevados, no sólo comparado con los que hoy rigen, sino en proporción a la industria». Les tarifes ja havien estat elevades anys abans en funció de les promeses de millora (d'un 50% a un 70%), i eren massa cares «porque en rigor las ventajas del nuevo local (que durante los primeros años quedarán muy limitadas por estar más apartado el núcleo de la población) no representan otra cosa que las mejoras prometidas al establecer el recargo de 1872, y por lo mismo sería de estricta justicia que hoy por hoy no se impusiera un nuevo aumento».⁴⁰

En una altra instància, hortelans i venedors al menor de verdures, llegums i fruites en el mercat vell del Born demanaven introduir modificacions al sistema de sorteig de les parades del nou mercat en atenció al caràcter del seu comerç:

40. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 7118, fol. 7, 49 i 50.

Los géneros a cuya expedición se dedican los recurrentes, son en particular de valor escaso y de mucho consumo, de suerte que para tener el puesto provisto a gusto de los compradores, no basta con un espacio reducido sino que ha de ocuparse una extensión regular. De aquí que algunos hortelanos del Borne, no pudiendo establecer su despacho en un solo puesto de los señalados por el Ayuntamiento tiene concedidos dos o más que se ha tenido cuidado de colocar inmediatamente unos a otros, a fin de que pueda cuidarlos una sola persona, generalmente mujer [...]. Conviene a todos que lo dicho no se pierda de vista y que se conserve lo que la experiencia ha consagrado como bueno.⁴¹

En parallel, es plantejaven les millores a fer a la vella plaça del Born. L'octubre de 1876 es descriu la proposta número 10, signada per Manuel Girona, i el plànol del primer projecte és de 13 de gener de 1877. En una instància del desembre de 1876, que val la pena transcriure extensament, els propietaris-veïns del Born exposaven que el trasllat del mercat havia suposat un greu detriment:

Junto a los mercados se establece un grandísimo número de industrias análogas o similares a los artículos que en aquéllos se expenden y de ello es buen testimonio lo que acontece en la Rambla llamada de San José, pues en los bajos de las casas más cercanas al Mercado encuéntrase tiendas de comestibles de toda especie, y sobre todo de artículos para ropa, pesca salada, frutas secas y otros que no son de lo que podríamos llamar artículos frescos propios de la expedición de los mercados. Sabe V. E. igualmente que junto a éstos se establecen también tiendas de artículos de cocina u otros semejantes, como lo demuestran también en la misma Rambla de San José las tiendas de vidriado, loza y porcelana abiertas en aquel sitio. Y sabe igualmente V. E. que por causa de la gran concurrencia que atraen los mercados se establecen en sus inmediaciones numerosas tiendas de ropas ordinarias, como lo demuestran igualmente las tiendas que hay junto al mercado de San José y en las calles laterales del Hospital, Petxina, Jerusalén y otras. Pues bien, esto mismo había sucedido como no podía menos de ser en la antigua plaza del Borne, y en ella había establecimientos que cuentan con grande antigüedad, con numerosa clientela creada a fuerza de años de servirle bien, sin duda con gran sacrificio de capitales por dilatado espacio de tiempo; y por esta circunstancia ha hecho elevar el valor de la propiedad urbana en aquella localidad por la animación que con la afluencia de géneros produce siempre un mercado. Trasladado a otro punto desaparecen tales condiciones, y es imposible que las tiendas de los expresados artículos vean concurrir a ellas todos los antiguos parroquianos, naturalmente atraídos a hacer las compras con economía.

Finalment, el que demanen és que es facin àmplies aceres de quatre o cinc metres, i que es permeti «a los dueños de las tiendas continuar ocupando, como

41. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 7118, fol. 40.

hasta ahora, una extensión de cuatro palmos de la acera, aun cuando se les exigiese ciertas condiciones de ornato en la colocación de los objetos que expusiesen al público para su venta». La demanda va ser rebutjada: «Se acuerda que no ha lugar a lo pedido y que se sujeten a las prescripciones generales del Municipio sobre aparadores y salientes».⁴²

Aquest episodi posa en evidència fins a quin punt els mercats tradicionals de carrer i els seus usos eren ja una incòmoda excepcionalitat en l'espai públic de la ciutat. Tota ocupació mercantil del carrer que dificulti la circulació d'hommes i mercaderies (en un espai idealment buit) queda proscriu. El seu lloc ideal és el de transparència protegida de l'edifici del nou mercat, un espai separat de l'espai del carrer tradicional, lliure d'entrebancs, protegit de la intempèrie i segur per a la circulació d'uns compradors dedicats a la contemplació ordenada de les mercaderies. Les noves arquitectures de ferro i vidre dels mercats, que són les mateixes arquitectures dels passatges, dels pavellons d'exposicions i de les estacions de ferrocarril, es defineixen, de fet, des del trànsit segur i contemplatiu dels compradors. Són, com deia Benjamin, arquitectures de la "transitorietat", de la circulació ordenada i segura del home mòbil, nòmada.⁴³ Els mateixos entorns dels nous mercats, tot i generar els mateixos usos comercials dels que aquí es parla, ho faran d'una manera més ordenada, molt més "continguts" en les ordenades parades fora mercat, en els baixos comercials dels edificis dels carrers circumdants, o en els espais progressivament controlats de la venda ambulat.

Aquesta qüestió és també ben palesa en les discussions a l'entorn dels Encants. Per exemple, el 23 de setembre de 1879 s'aprovava retirar una filera de parades del carrer de Capmany. Una esmena s'hi oposava perquè considerava que la mesura quedava curta, ja que, «ni los Encantes, ni los puestos de venta en la vía pública tenían razón de ser» i «que habían de hacerse desaparecer por completo los puestos de venta que se colocan en la calle Capmany en los días de los Encantes»⁴⁴. En contra d'aquest argument, poc després, el 30 d'abril de 1880, s'aprovà un dictamen de la Comissió Primera en el que es proposava traslladar els Encants a la plaça Comercial, davant del Born.⁴⁵ Després d'un llarg silenci, l'agost de 1882 es tornava a parlar del tema, i el 5 de setembre, en discutir-se la qüestió, queden clares les raons de la proposta:

Que lo que ha movido a resolver lo que propone, ha sido, en primer lugar, una instancia suscrita por muchos propietarios y vecinos, en segundo

42. AMAB, Q136, Comissió d'Obres Públiques-Foment/Interior, exp. 456.

43. «In Paris the Capital of the Nineteenth Century, Walter Benjamin has noted how iron and glass were avoided in dwellings while such materials come to be used in passages, covered markets, pavilions for expositions and train stations: 'buildings which served transitory purposes'. Two contrasting modes of subjectivity begin to insinuate themselves into the world of things: on the one hand, the 'transitoriness' that determines a sort of man, mobile and nomadic; on the other, the old individualism of the inhabitant par excellence who defends his traditional 'permanence' or 'allocation' [...]. It is certainly true that recent studies, for example, on the Victorian country house in Great Britain, or on the apartment building during the Haussmann era, tend to qualify Benjamin's assertion that 'iron, then, combines itself immediately with functional moments of economic life'» (TEYSSOT, *Habits/Habitus/Habitat...*).

44. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 61, fol. 411 (23-IX-1879).

45. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 62, fol. 162: «S/M otro de la Comisión 1ª opinando que se acuerde ne principio la traslación del mercado de los Encantes a la plaza Comercial, ordenando al Arquitecto municipal forme unos diseños para las mesas que en dicho mercado deben colocarse» (20-IV-1880). AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 62, fol. 169: «Apróbose sin debate el dictamen S/M» (30-IV-1880).

lugar, porque no se perjudica en nada el tránsito, y en tercer lugar, para proporcionar ingresos al erario municipal y dar importancia a aquellos barrios y al mercado del Borne cuyos rendimientos están muy distantes de guardar relación con el capital invertido.

El mateix regidor contrari als Encants en el carrer de Capmany s'hi oposà amb arguments similars:

No responde a lo que exigen los modernos adelantos y al espíritu de la época [...] pues en lugar de secundar lo acordado por el Municipio, haciendo desaparecer el mercado de los Encantes, trata por lo contrario de establecer otro nuevo [...]; el espíritu de todos los Ayuntamientos ha estado en contra de la continuación de los Encantes, no significando nada la petición de los vecinos, pues es imposible que se dicte una disposición que a todos satisfaga [...]; lo que ha de dar positiva animación a aquellos barrios es la edificación y el desarrollo completo de todo lo que hay proyectado en el Parque.

Considerava menyspreable el rendiment a favor de l'erari, i que s'havia d'evitar «en lo posible que no se vengan a invocar, como ha sucedido con los actuales Encantes, los intereses creados». Un dels membres de la Comissió defensava el dictamen argumentant que també hi havia «ferias y mercados semejantes en capitales de primer orden, entre ellas Madrid y París».⁴⁶ Finalment, el dictamen tornà a la Comissió d'Hisenda fins que no s'hagués examinat la sollicitud sobre la venda a les places i mercats, i s'haguessin estudiat tots els antecedents relatius als avantatges o inconvenients que podien oferir la continuació dels Encants o fires semblants. Dos anys més tard, es proposava establir taules de venda de flors a l'antiga plaça del Born, un comerç molt més digne i acceptable.⁴⁷

La història posterior dels Encants mostra els mateixos dubtes i vacil·lacions. El 1892, els venedors relataven retrospectivament les accions de l'Ajuntament a la vigília de l'Exposició Universal de 1888:

El Excmo. Ayuntamiento, bajo el supuesto pretexto de que los Encantes, tal como estaban establecidos en la calle Consulado y plaza de San Sebastián, denigrarían Barcelona [...], decretó de una plumada la traslación de aquellos denigrantes encantes a los alrededores del mercado de San Antonio [...]. Los antiguos Encantes pues, con todos sus defectos y con sus 245 vendedores, fueron instalados (a pesar de las protestas de los que se creían perjudicados) a los alrededores de la más importante plaza-mercado que hoy tiene la Condal Ciudad.

Quan el 1892 i 1893, alguns veïns reclamaven que tornessin al lloc de sempre, i la Comissió havia emès un dictamen en aquest sentit, els venedors es van oposar a un nou trasllat, ja que «tantos afanes y tantos desvelos, no han podido

46. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 64, fol. 276v: «que se establezca en la plaza Comercial una feria análoga a la de los Encantes» [dimarts, dijous i dissabte] (31-VIII-1882); fol. 279v i ss.: moció del regidor Cabot en contra que s'estableixi una fira anàloga a la dels Encants a la plaça Comercial (5-IX-1882).

47. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 66, fol. 186: «que se establezcan mesas para la venta de flores en la Antigua plaza del Borne» (20-V-1884).

menos que dar los más satisfactorios resultados [...] ya que los establecimientos, antes perdidos, han adquirido potente vida y los 245 vendedores se han convertido en 700 vendedores fijos y en 200 temporeros». Finalment, apellen als interessos del propi Ajuntament: «después de los pingües rendimientos que los mismos proporcionan hoy al Ayuntamiento, ¿cabe dudar siquiera que si alguien pretende destruir tan precioso adelanto o bien intriga para que las cosas puedan volver al ser y estado que tenían antes de 1888?». ⁴⁸ L'any següent, simplement s'intentarà posar ordre en la massa del venedors que s'havien distribuït sense gaire controls entorn del mercat de Sant Antoni. ⁴⁹

L'intent de superar els mercats tradicionals s'associa sovint al control de les formes d'urbanitat i a la moralització dels costums. Aquesta és una qüestió que es troba en tots els països occidentals. ⁵⁰ Les mancances en aquest àmbit sovint s'utilitzen com arguments interessats. Per exemple, en una instància l'any 1859 contra el trasllat del mercat d'Hostafrancs s'adduïa:

En primer lugar, quedando como queda la citada escuela en medio del trecho de la acera que sirve de plaza en términos que se puede decir que todo el frente de edificio es plaza, los niños y niñas, que en número de doscientos van a la misma escuela, tienen que oír y presenciar todos los días y a todas horas las blasfemias, palabras obscenas y deshonestas, riñas y disputas y todo lo demás que conforme nadie ignora pasa en las plazas de mercado lo cual ha de servir y sirve de malísimo ejemplo a la educación de la niñez y a la formación de los buenos hábitos y costumbres. ⁵¹

Els mateixos arguments s'utilitzaren el 1895 en una conferència publicada contra el mercat dels Encants:

Y sobre los moralizadores espectáculos que los feriantes nos brindan en sus días de venta ¿qué diremos? No cabe duda que colocan la cultura de Barcelona en un grado que la honra sobremanera. Aquella infernal gritería [...] compuesta en su mayor parte de vulgares y obscenas palabras insultos soeces, que mutuamente se propinan, acompañados con frecuencia de gestos y acciones que nada tienen de edificante y otras análogas lindezas, produce un abigarrado conjunto de escenas que pugnan abiertamente con la moral y el pudor propios de ciudades como la nuestra. ⁵²

48. AHCB, Entitats, 1-25, caixa 2.5, 1892, *Exposición. Defensa de los derechos de los vendedores en los Encantes [...] del mercado de San Antonio*. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 82, fol. 33v: «vuelve a la comisión el dictamen de mayoría S/M (fol 338v. del libro de actas anterior) para que se instalen otra vez los Encantes en la plaza de San Sebastián» (19-I-1893).

49. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 85, vol. 2, fol. 270 (20-XI-1894), i 290 i 294: dictamen de la Comissió d'Hisenda per «activar la instal·lació definitiva del mercat de los Encantes» (27-XI-1894), amb limitació i ordenació dels llocs de venda dels Encants al voltant de Sant Antoni i al carrer Urgell, tarifes etc. Probablement, és quan es posen les bases del primer reglament. La qüestió del trasllat tornarà ser abordada el 1906. Vegeu AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 138: sobre traslladar el mercat dels Encants conegut amb el nom de Belcaire a la plaça de les Glòries Catalanes i que els dies de mercat siguin alterns amb els dels Encants (20-XI-1906).

50. TANGIRES, *Public Markets and Civic Culture...*; SCHIEMCHEN i CARLS, *The British market hall...*; LEMOINE, *Les Halles...*; BAILLY i LAURENT, *La France des Halles & Marchés...*; THOMPSON, «Urban Renovation, Moral Regeneration...».

51. AMAB, Comissió Obres Públiques i Foment, exp. 1530, 18-III-1859.

52. PIRRETAS, *Inconveniencias y perjuicios...*

En el reglament aprovat el 1898, aquest serà l'objecte de l'article 30:

Los vendedores tienen el deber de usar buenas formas y finos modales en sus relaciones entre sí, lo propio que con el público y con los empleados municipales del mercado.⁵³

53. AHCB, Entitats, 1-25, caixa 2, 11.898, *Reglamento para el régimen de los mercados de esta Ciudad. Aprobado por el Excmo Ayuntamiento en Consistorio de 13 de abril de 1898*. Vegeu també els comentaris sobre el Born i San Josep dins COROLEU, *Guía del Forastero...*, pàg. 262.

Cap a la formació del modern sistema de mercats (1888-1900)

Quan el 1897 culminà el procés d'agregació, no només s'havien construït els sis nous mercats metàl·lics al municipi de Barcelona. Els diversos municipis del Pla havien anat protagonitzant les seves pròpies iniciatives. La limitació del terme havia estat decisiva en la inacabable qüestió de l'Escorxador. El procés s'havia eternitzat des de la proposta inclosa per Fontserè en el seu projecte per l'àrea del Parc el 1872. Aquest emplaçament havia estat ràpidament rebutjat per motius higiènics. L'inici d'adquisició d'uns terrenys per edificar-lo en el terme de Sant Martí de Provençals es va mostrar inútil per les dificultats que va posar aquest municipi. Els intents posteriors d'instal·lar-lo al terme de Sants tampoc van prosperar, i no va ser fins el 1886 que es va acordar la seva construcció en els terrenys de la Vinyeta, entre els carrers d'Aragó, Tarragona, Diputació i Vilamarí, dintre del terme de Barcelona. L'agregació suposava que el nou consistori heretava els diversos equipaments dels diferents municipis i els havia de reordenar. Això era molt clar en el cas dels escorxadors. Se suprimiren els de Sants, Les Corts, Sant Gervasi i Sant Andreu i es mantingueren provisionalment en funcionament els de Gràcia i Sant Martí de Provençals. Els diversos municipis del Pla havien tingut les seves pròpies polítiques pel que fa als mercats que s'havien d'integrar a partir d'aquell moment en un sistema molt més ampli i homogeni, seguint criteris que ja eren clars i explícits des de les discussions sobre el projecte d'Eixample, i des de la proposta de Cerdà. Havien de caldre encara bastants anys per aconseguir-ho, però l'agregació és sens dubte un pas decisiu en aquesta direcció.

A Gràcia, per exemple, hi havia, a finals de segle, tres mercats en actiu. El de la plaça de la Llibertat, que funcionava des dels anys 40, havia estat cobert amb una construcció metàl·lica acabada el 1888, i per dimensió i recaptació quedava al mateix nivell que el de la Concepció, i per sobre el de la Barceloneta (vegeu *figura 2*). El Mercat de la Llibertat es completava amb llocs de venda en altres àrees de la vila amb una creixent concentració a la plaça de Isabel 2a, on es celebrava l'anomenat mercat de la Revolució a cel obert. El 1888 es proposà a l'Ajuntament de Gràcia l'adquisició dels terrenys de la fàbrica F. Puigmartí i Cia, a la Travessera de Gràcia, per instal·lar-hi un mercat, però la superioritat considerà gravosa la transacció. Pocs anys després, el 1892, el *Diario de Barcelona* podia anunciar que un grup privat hi havia aixecat «un gran mercado o Abacería Central, construido con todos los adelantos conocidos».⁵⁴ Aquesta ini-

54. *Diario de Barcelona*, 13-XII-1892.

ciativa privada fou objecte d'oposició municipal, primer sostinguda per l'Ajuntament de Gràcia i, després de l'agregació de 1897, pel de Barcelona en un llarg contenciós. La resposta pràctica de les instàncies municipals fou el projecte de renovació del mercat de la Revolució, les obres del qual seran subhastades el 13 de juny de 1903 i iniciades el 13 d'agost de 1904. No serà fins el juliol de 1911 que s'acordarà la compra de l'Abaceria Central per part de l'Ajuntament i el mercat de la Revolució serà desmuntat i part dels seus materials reutilitzats en la construcció del mercat de Sant Gervasi.⁵⁵

A l'esquerra de l'Eixample, al carrer de València, entre els de Villarroel i d'Urgell, i dintre del municipi de les Corts, hi havia anat prosperant el mercat anomenat popularment del Ninot (o de l'Avenir o de les Corts).⁵⁶ L'any 1889, per disposició de l'Ajuntament de les Corts de Sarrià, va ser traslladat a l'actual localització com a mercat descobert format per barraques de fusta.

Al municipi de Sant Martí de Provençals s'hi havien construït els dos mercats coberts del Clot i de la Unió, en els dos principals nuclis de població que hi havia. Els dos projectes els va fer conjuntament el 1887 per encàrrec d'aquell municipi Pere Falqués, aleshores arquitecte municipal de Barcelona i que va treure profit de les experiències prèvies al plantejar uns mercats de construcció més econòmica, substituïnt els pilars de fosa pels pilars d'obra de fàbrica, que separaven les parades i sostenien les encavallades:

En la manera de cubrir un mercado entra como circunstancia de consideración la economía de puntos de apoyo intermedios del área abrigada y por tanto precisa buscarse una solución en que se apoye la cubierta en los cierres laterales. A este objeto sentamos firmes apoyos en las líneas de largo y sobre ellos descansa la cubierta dejando del todo libre la longitud cobijada. Como no admitimos el cierre lateral del mercado, no construimos para los dichos apoyos un muro continuo sino muros contrafuerte en cada eje de tramo y en el sentido de los pares de cubiertas [...]. La adopción de los citados muros de apoyo y contrafuerte en lugar de columnas de hierro lo motiva, aparte de la economía, la necesidad en todas formas de los muretes de separación de las carnicerías. [...] En la obra de albañilería se emplea el ladrillo en fábrica vista en el exterior y revocado en los interiores y el cemento en los cuerpos y remates moldeados.⁵⁷

A Sants, el mercat anomenat de l'Hort Nou estava només cobert de manera parcial, però creixia ràpidament, de manera que el 1902 ja tenia més parades que el de la Concepció i el de la Llibertat. També Sant Andreu, Sant Gervasi i la Sagrera tenien els seus propis mercats, encara que de dimensió menor (vegeu *Figures 2 i 6*). Horta i Sarrià també, però s'incorporarien més tard al municipi de Barcelona.

La gestió va ser fragmentada fins a l'agregació, però participava d'una experiència comuna. Això és visible en el cas del mercat de la Llibertat, molt afí als

55. Veure «Abaceria Central», *Gaceta Municipal*, 29 (17-VII-1950), pàg. 741-746.

56. Vegeu «L'obra constructiva de l'Ajuntament: el nou mercat del Ninot», *Gaceta Municipal*, 39 (2-X-1933), pàg. 1.007-1.015.

57. AMAB, Q147. Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.186, exp. 7.125, *Proyecto de Mercado Cubierto para la plaza del Clot, 1886, Ayuntamiento Constitucional de San Martin de Provensals, i Memòria, de 7 de gener 1887, de Pere Falqués*.

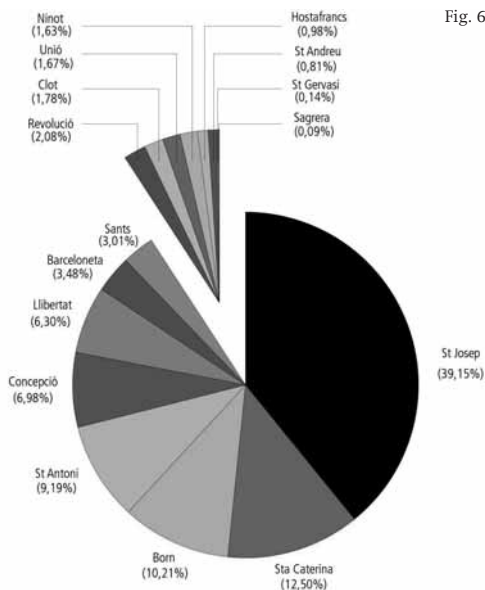
Recaptació per mercats (%), (1902)

Fig. 6

altres mercats de la seva generació de *La Maquinista Terrestre i Marítima*. També ho és en els del Clot i Unió projectats per Falqués.

L'agregació imposava necessàriament una nova escala d'administració i una gestió conjunta de tots aquests mercats. Trobem un primer balanç esquemàtic en un expedient de 1900.⁵⁸ Els anuaris estadístics que es publicaren a partir de 1902 ens ajuden a avaluar la situació al final del període. L'Ajuntament de Barcelona va assumir les qüestions pendents dels diversos municipis, i lògicament aquest balanç havia de ser la base per una nova empremta al conjunt.

El 1899 s'estaven fent les marquesines del mercat de la Llibertat, que ampliaven el nombre de parades fixes;⁵⁹ s'acordà la construcció de les naus laterals del nou mercat de Sants, en els terrenys denominats de l'Hort Nou;⁶⁰ i un dictamen proposava la instal·lació d'un mercat a la plaça de Galvany a Sant Gervasi.⁶¹ El 1900, un altre dictamen proposava que s'acordés, en principi, la construcció d'un mercat a l'esquerra de l'Eixample.⁶² En aquest any, el mercat

58. AMAB, Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.174, exp. 7.103.

59. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 92, fol. 462v: «se aprueba la recepción de Marquesinas instaladas alrededor del mercado de la Libertad (Gracia)» (18-V-1898).

60. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 21v: «se acuerda la construcción de dos naves laterales del Mercado nuevo de Sans en terrenos denominados "Hort Nou", por 164.444,33 ptas; volviendo a la comisión para su estudio los demás extremos del dictamen...» (11-I-1899). Prèviament s'havia aprovat el projecte de l'arquitecte municipal i el pressupost total de 310.398,92 ptas.

61. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 522: «S/M el dictamen proponiendo la instalación de un mercado en la plaza de Galvany (San Gervasio)» (23-VI-1899). El 30 de juny torna a la Comissió aquest dictamen. El 1900, l'Ajuntament renuncia a adquirir un terreny en el carrer Latorja per destinar-lo a mercat públic. El 1901, s'aproven obres de cimentació del mercat de l'Hort Nou; el 3 de desembre de 1903 «se acuerda subasta para la construcción de la cubierta en la plaza del mercado de San Andrés» i «construcción [...] naves [...] mercado de Hort Nou».

62. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 103, fol. 152: «S/M dictamen para que se abra concurso para adquirir terrenos destinados al emplazamiento de un mercado a la izquierda del Ensanche» (19-XI-1901);

del Ninot estava instal·lat en un terreny de propietat privada pel qual l'Ajuntament pagava un lloguer; era obert, encerclat per una tanca de fusta amb parades de venda en mal estat de conservació.⁶³ Com hem dit, l'Ajuntament de Barcelona havia heretat el plet amb l'Abaceria Central de Gràcia, el 1901 desistia d'adquirir-ne l'edifici i, com a compensació, el 1902 treia a subhasta l'edifici del mercat de la plaça de la Revolució, al mateix temps que el de Sant Gervasi.⁶⁴ El 1903, una moció demanava la construcció dels mercats de Sant Andreu i de la Sagrera.

Les dades que consten en la relació i valoració que es fa el 1900 dels mercats de la ciutat i en els *Anuaris* que es publiquen a partir de 1902 ens donen una visió molt útil de conjunt. El primer que cal destacar és una paradoxa sorprenent. De tots els mercats del municipi de Barcelona, abans de l'agregació, l'únic que es manté sense una arquitectura definida, sense acabar, i pràcticament al descobert és el de la Boqueria, el principal de la ciutat. Aquesta situació resulta encara més xocant quan coneixem, gràcies a l'*Anuario* de 1902, les recaptacions dels diversos mercats de la Barcelona posterior a l'agregació. El mercat de Sant Josep, o de la Boqueria, representa el 40% de la recaptació del total dels 16 mercats de la ciutat.⁶⁵ També resulta sorprenent que el segon, el mercat de Santa Caterina, amb el 12%, el 1900 sigui descrit així:

Este edificio en su mayor extensión se halla en estado ruinoso efectuándose en la actualidad algunas reformas.

En definitiva, els dos mercats més centrals i més importants són els que estan en pitjors condicions. Una de les raons atribuïbles d'aquesta situació anòmala és l'amenaça que suposa la pendent Reforma Interior.

133, fol. 360v: queda damunt de la taula el plec de condicions, pressupost i plànols relatius a les obres de construcció del nou mercat de l'Avenir (19-VI-1906); fol. 390v: aprovació del dictamen relatiu a la construcció del nou mercat de l'Avenir (3-VII-1906); 134, fol. 351: s'acorda que els edificis del nou mercat de l'Avenir i la caserna central de Bombers s'aixequin perpendicularment a l'Hospital Clínic, el mercat a la banda de Villarroel i la caserna a la de Casanova (16-X-1906).

63. AMAB, Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.174, exp. 7.103, *Relació i valoració dels Mercats de la Ciutat*.

64. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 273: «se aprueba lo realizado por el Abogado asesor D. Buenaventura Grases en el pleito con la Gerencia de la "Abaceria Central" de Gracia» (12-IV-1899); 103, fol. 231: «Proposición perquè l'arquitecte municipal procedeixi amb l'Administració d'Hisenda per verificar l'avaluació pericial dels mercats de Llibertat, Revolució, Unió, Clot, la Sagrera, Sant Andreu, Sants i Avenir» (6-XII-1901). AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 111, fol. 369: s'acorda treure a subhasta el projecte de construcció d'un mercat a la plaça de la Revolució, i moció perquè mentres durin els treballs de construcció dels mercats de la Revolució i de Sant Gervasi es permeti als venedors mantenir les taules en els carrers adjacents (2-XII-1902). A134, Actes del Consell Plenari, 115, fol. 188: s'aprova la minuta d'escriptura d'adjudicació a la societat Reinholol (?) d'Alemanya per a la construcció del mercat de la Revolució i subhasta de la part metàl·lica del mercat de Sant Gervasi (19-XI-1903); fol. 220v: s'acorda treure a subhasta la construcció dels fonaments de la plaça de Galvany (3-XII-1903); fol. 375: Subhasta "albañilería, etc" Revolució (29-XII-1903).

65. *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 503-530.

L'expectativa de la Reforma Interior i els mercats

En efecte, el projecte de Reforma Interior d'Àngel Josep Baixeras de l'1 de març de 1888 afectava els mercats de Sant Josep i de Santa Caterina i proposava novament un mercat a Jonqueres i dos al Raval: un al solar de la Casa de la Misericòrdia i l'altre tocant a les Drassanes. Tots sobre les noves vies A i B.

En el cas de la Boqueria, a aquesta amenaça s'hi afegia la indecisió sobre el futur del solar de l'ex-convent de Jerusalem. Foren dos motius de precarietat que impediren la reordenació arquitectònica, però no el seu reforçament de fet. Només cal veure el repartiment de les recaptacions el 1902, que com ja s'ha dit s'obtenien en un 40% d'aquest mercat. L'explicació d'aquest percentatge no només depèn del nombre de parades; cal considerar també el que paguen mensualment. Les xifres mostren, el 1877, una altíssima proporció de les diverses parades de carn (les que més cotitzaven) a la Boqueria, si es compara amb els altres mercats, i una molt més baixa proporció de les de verdures i les fruites.⁶⁶ Una situació molt diferent a la del 1849, quan concentraven a Sant Josep una aclaparadora majoria de les venedores de verdura (i també de fruites).⁶⁷ Lògicament, aquestes diferències van ser la conseqüència de la pressió de les pròpies lleis del mercat i d'una estratègia que portà a l'increment de la recaptació municipal sense augmentar el nombre de les parades. La competència entre els venedors per obtenir una parada al mercat de la Boqueria queda palesa en aquesta anàlisi:

...que no en todas las plazas-mercado se arrendaban los puestos para la venta de pescado, dependiendo de esto el mayor o menor local de que se disponía. Que en los mercados del Borne y Santa Catalina, podían vender todos los pescadores que se presentasen; pero esto no podía hacerse en el mercado de San José, en el cual, siendo reducido el espacio, era precisa la autorización para ocupar los puestos de venta; debiendo además añadir que aun en este mercado los que tienen autorización para vender en puestos fijos pueden hacerlo sólo a las primeras horas de la mañana, y que después puede vender cualquiera que se presente.⁶⁸

66. El mercat de Sant Josep va passar de 1.307 parades l'any 1877 a 1.568 l'any 1903, i el Born de 761 a 811. El mercat de Sant Antoni l'any 1903 tenia 701 parades, mentre que Santa Caterina en tenia 761 el mateix any (AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 8436, i *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1903).

67. SAURI i MATAS, *Manual histórico-topográfico...*

68. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 60, fol. 426v (11-X-1878).

Com ja havia passat abans de l'agregació, la consolidació de l'estructura dels mercats va patir diversos obstacles, però el més paradoxal eren les dificultats gairebé insuperables per ordenar el seu mercat principal. El juliol de 1895, la Comissió d'Hisenda proposava:

1º Que esta Corporación Municipal acepte en principio la compra de los terrenos del solar de Jerusalén del mercado de San José, que hoy disfruta a título de arriendo, por el precio fijado por el Arquitecto Municipal de 14,50 pesetas el palmo cuadrado. 2º Que una vez aceptado este acuerdo vuelva el expediente a la Comisión dictaminante, para que previo replanteo de dichos terrenos que practique dicho facultativo, proponga la forma de pago del precio estipulado, los medios de satisfacerle y los trámites que habrán de observarse para llevar a efecto la adquisición.⁶⁹

El 16 de juliol de 1896, el consistori municipal aprovà el projecte i el pressupost, i el 5 de juny de 1897 acordava posar en marxa el procés d'expropiació. Mentrestant, encara el 4 de març de 1897 s'informava sobre –i s'aprovava– «el proyecto con los condueños del solar de Jerusalén actualmente ocupado como anexo al mercado de San José, para prorrogar por un año el arriendo de los expresados terrenos en condiciones beneficiosas para el Ayuntamiento y solicitando al Consistorio la aprobación de dicho convenio, que permitirá arbitrar con desahogo la solución definitiva del expediente sobre adquisición de los mencionados terrenos».⁷⁰

El 5 de juny de 1897, es procedia a l'«aprobación del Proyecto y presupuesto de un mercado público formulado por el arquitecto municipal cuyo emplazamiento ha de verificarse en los terrenos que ocupa el antiguo de San José y en los procedentes del derruido convento de Jerusalén» i a elevar-lo a la consideració del «Gobernador Civil de la provincia para su declaración de utilidad pública [...], todo ello con el fin de que pueda en su día el Ayuntamiento, previa la formación del correspondiente presupuesto extraordinario y los expedientes de expropiación de los inmuebles que vienen afectados por el citado proyecto, acordarse en definitiva la celebración de la subasta de las obras de dicho nuevo mercado, con arreglo al Pliego de Condiciones que habrá de redactar el Arquitecto Municipal».⁷¹

El 29 de desembre de 1897, s'acordava «remitir al Gobierno de la Provincia el proyecto de instalación definitiva de un mercado en los solares de San José y Jerusalén para que se sirva dictar la declaración de utilidad pública».⁷²

El 22 de febrer 1899, es designava «al Sr. Arquitecto perito para que proceda a la medición y justiprecio de las fincas que se han de expropiar para la instalación de un mercado definitivo en los solares de San José y de Jerusalén [...].

69. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 87, fol. 13v (2-VII-1895); 89, fol. 94v-106: «Es deshechado un dictamen de minoría que estaba sobre la mesa proponiendo no se adquieran los terrenos de Jerusalén [...]. Se aprueba el dictamen de mayoría opinando lo contrario que el anterior» (16-VII-1896). El mateix any es redimeix el cens que gravava el mercat de Sant Josep.

70. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 90, fol. 149v (4-III-1897).

71. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 91, fol. 124 (5-VI-1897).

72. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 91, fol. 705v (29-XII-1897).

Los propietarios están contenidos en la relación nominal publicada en el Boletín oficial de esta provincia en julio de 1898». ⁷³

Efectivament, el 14 de juliol 1898 es publica la relació dels propietaris, cases i solars afectats. Hi trobem un total d'onze finques afectades. El conjunt més important, el del solar de l'ex-convent, són tres finques propietat de D. Antonio Fontanals i altres amb una superfície de 6729, 68 m². ⁷⁴ I el 25 febrer 1899, «se acuerda instruir expediente de expropiación de las fincas afectadas por el proyecto de instalación de un mercado definitivo en los solares de las plazas de San José y de Jerusalén». ⁷⁵ El principal argument per una adquisició tan costosa era, com es palesa en un dictamen de 1900, la instal·lació d'un mercat central en els solars de Sant Josep i Jerusalem i la resposta a la creixent problemàtica dels majoristes.

73. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 127 (22-II-1899).

74. *Boletín Oficial de la Provincia*, pàg.1.

75. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 92, fol. 204 (25-II-1899).

Els intents d'ordenament de la venda al major

Sovint s'oblida que el Born no es convertí en mercat de majoristes de fruites i verdures fins 1921, i que és justament al llarg dels anys que estem estudiant quan s'adverteix la creixent importància de la venda al major.

En són un indici les temptatives de diverses societats entre 1878 i 1880 de consolidar un mercat de subhastes, seguint el model que s'havia aplicat en algunes ciutats franceses, primer al mercat de Santa Caterina i després al de Sant Josep.⁷⁶ El 1882, un dictamen de la Comissió d'Hisenda proposava la construcció de vuit barraques dintre del mercat del Born per instal·lar-hi els venedors al major de peix fresc que, en aquella data, estaven en el passeig de Circumval·lació del Parc.⁷⁷

El 1891, hi han diverses iniciatives que ens ajuden a dibuixar una situació de canvi. El 3 de febrer es dona notícia de la recepció de la reixa i portes de ferro que tancaven el dipòsit del peix al major del mercat del Born.⁷⁸ El març es proposa destinar un gran edifici de la ciutat per l'allotjament, reconeixement i contractació de bestiar i el juny es proposa que es construeixi un dipòsit per a la venda de peix al major a l'edifici que ocupava la galeria de material de ferrocarrils de l'Exposició Universal, l'anomenada Galeria de Màquines, situada al carrer de Sicília (ara de Wellington).⁷⁹ El setembre, s'aprova un dictamen que

76. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 59, fol. 315v: «S/M la concesión a C. J. Osmin Lacombe para subasta de comestible en Santa Catalina» (26-VI-1877); fol. 321v: «Se aprueba el anterior dictamen» (3-VII-1877); A134, Actes del Consell Plenari, 60, fol. 220: «S/M la concesión de un mercado de subastas en el de San José a la Sociedad Fernand Dartis y Cía» (21-V-1878); fol. 262: «Se aprueba el anterior dictamen» (4-VI-1878); fol. 338: «Se aprueba escritura del mercado a subasta que establece en San José el Sr. Dartis» (19-VII-1878); i fol. 377v: «Se declara acabada la concesión del mercado a la subasta de los Sres. Dartis y Cía y que se adjudique al mejor postor» (30-VIII-1878). A134, Actes del Consell Plenari, 62, fol. 583: «S/M la petición del Sr. Vall para que se permita establecer un mercado a la subasta en el de San José» (16-XI-1880); i fol. 598: «se aprueba este dictamen S/M con una enmienda del Sr. Escuder» (23-XI-1880).
77. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 64, fol. 298: acord perquè quedi per debatre un dictamen de la Comissió d'Hisenda opinant «que se den las oportunas órdenes al Sr. Arquitecto municipal a fin de que con arreglo al proyecto formado y presupuesto de 7.059 pesetas construyan 8 barracas en el interior del mercado del Borne a fin de destinarlas a la venta de pescado al por mayor y trasladar a las mismas los puestos que para dicho objeto existen en el paseo de Circumvalación del Parque» (3-X-1882). A134, Actes del Consell Plenari, 65, fol. 193: «Que se terminen las casillas de venta de pescado fresco al por mayor en el mercado del Borne» per un import d'11.565 ptes (19-VI-1883).
78. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 78, fol. 95: «se verifica la recepción provisional de la verja y puertas de hierro de cierre del depósito de pescado al por mayor del Mercado del Borne» (3-II-1891).
79. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 78, fol. 181: «se acuerda destinar un gran edificio en esta ciudad para el alojamiento, reconocimiento y contratación de ganados» (17-III-1891); fol. 462: «Que se construya un depósito para la venta de pescado al por mayor, en el local del Parque que ocupaba la galería de material de ferro-carriles de la Exposición Universal» (25-VI-1891). L'1 de desembre de 1897 s'acorda procedir a la subhasta de materials per a la construcció dels mercats de la volateria i fruites al major.

proposa la construcció d'un dipòsit-mercat i llatzeret de gallines al mercat de Santa Caterina. Un regidor demanava:

que no estén sujetas al ingreso en dicho depósito mercado más que las gallinas que se importen desde el extranjero, sin perjuicio de que los veterinarios municipales practiquen diariamente en los mercados una activa inspección para examinar el estado de salud de aquellas aves, que del país se introduzcan al detall [...], siendo de todos reconocido que las extranjeras, como consecuencia de las travesías que han de efectuar poco menos que amontonadas, son las que contienen los principios infecciosos.

Si no es feia així es corria el perill de matar el comerç del que subsistien moltes famílies ⁸⁰.

La qüestió del control sanitari era, doncs, un motiu important de la centralització de la venda al major i havia esdevingut més problemàtic amb l'augment dels productes importats que venien de lluny. L'augment de les parades de volateria entre 1877 i 1902 reflecteix un augment notable d'aquestes importacions, que són comentades a l'*Anuario* de 1902:

Barcelona es la ciudad del mundo en donde se consumen más gallinas, que proceden generalmente de Rusia, Turquía, Francia, Italia y Portugal. Las indígenas se importan de Aragón, Lérida, Galicia, Gerona, de las regiones del Llobregat, Islas Baleares, Murcia y Valencia [...]. La cantidad recaudada durante el año 1902 no representa más que dos quintas partes de lo que ha de cobrarse cuando el mercado de aves, caza y conejos reúna las condiciones de capacidad e higiene necesarias, dando facilidades para que puedan cuidarlas sus propietarios, se haya construido el departamento de matanza y una gran cámara frigorífera para poder conservar, de este modo, durante unos días las gallinas sacrificadas, evitando los gastos de alimentación y alteraciones probables.⁸¹

Pel que fa al peix:

Diferentes veces se ha reclamado contra el modo cómo se conduce y arregla el pescado en los diferentes depósitos que existen en la capital, manifestando las malas artes de que en los mismos se valen los vendedores de pescado para que este artículo alimenticio tenga todas las apariencias de verdadera frescura y excelente calidad. Ya en 1891 el Revisor práctico de pescado D. Baldomero Burgada, manifestó las condiciones que había de reunir un mercado especial al por mayor. Explicó la necesidad de que al mercado estuvieran unidos los depósitos-almacenes, obligando al cierre de los existentes, para de este modo poder ejercer vigilancia continua sobre el pesca-

80. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 78, fol. 362: «Que se anuncie la subasta para la construcción de un depósito de gallinas en el mercado de Santa Catalina» (19-V-1891). Vegeu també: 79, fol. 162 (10-IX-1891) i fol. 176 (15-IX-1891).

81. «Mercado de la Volateria», *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 519 i ss. Anys després, en el propi *Anuario* es comentava la procedència dels ous: «De Oriente: el huevo de más consumo y al mismo tiempo el de más negocio, pues desde aquí se manda a Madrid, Valencia, Zaragoza y demás capitales de provincia» (*Anuario Estadístico de Barcelona*, 1911, pàg. 477).

Taula 2. Superfícies ocupades per la venda al major de fruites i verdures en els diferents mercats el 1920.

Sant Josep	3.547 m ²
Santa Caterina	1.751 m ²
Sant Antoni	993 m ²
Sants	290 m ²
Llibertat	230 m ²
Clot	124 m ²
Born	
Espai Central	3.864 m ²
Venda peix fresc (al major) avui	1.719 m ²
Aceres (protegides per les noves marquesines)	1840 m ²

Hi havien 120 "assentadors" i un nombre petit de "transeünts" repartits entre els diversos mercats. En la part que s'habilitava del Born hi cabien 147 assentadors i 100 transeünts (pagesos)

Font: AMAB, Patrimoni Artístic i Ambiental, expedient 7.108, caixa 046.177 (13/88/803), Projecte d'habilitació de part del mercat del Born per a venda al major de fruites i verdures, octubre 1920.

do almacenado o puesto en las neveras existentes en los mismos depósitos. Opina el Sr. Porta, director técnico de dicho mercado, que interesa la pronta instalación de una gran cámara frigorífica que conservaría el pescado por el frío seco, con lo cual no pierde aquel sabroso artículo alimenticio parte de sus condiciones de sabor [...]. El pescado salado es de grandísimo consumo en Barcelona, siendo el bacalao el plato invariable de la cena de la familia obrera.⁸²

La venda al major de fruites i verdures, la més important en termes quantitius, estava repartida entre els principals mercats (veure *Taula 2*). El seu constant increment havia anat fent variar la seva regulació. Les actes municipals ens en donen notícies significatives. Per exemple, el 1898, arran de la construcció de la marquesina del mercat de la Llibertat es reorganitzaren els llocs de venda al voltant del mercat, de manera que «los puestos situados en la parte norte [...] se destinen a la venta de flores, los de la parte sud a los payeses y los de la parte oeste a la venta al por mayor».⁸³

En una exposició de 1892 en defensa dels drets dels venedors dels Encants, es deia:

Un nuevo acuerdo de la Alcaldía [sense data] autorizó la venta de toda clase de artículos nuevos, dentro de los cuatro espaciosos triángulos que completan la plaza-mercado de San Antonio, cuyos triángulos no podían ni pueden servir para tales ventas, ya que fueron proyectados y construídos para

82. «Mercado de pescado al por mayor», *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 522 i ss.

83. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 93, fol. 44: «vuelve a la Comisión el dictamen S/M relativo a la organización de los puestos de venta situados alrededor del mercado de la Libertad» i «que los puestos situados en la parte norte [...] se destinen a la venta de flores, los de la parte sud a los payeses y los de la parte oeste a la venta al por mayor» (8-VII-1898). Seguint el mateix debat (fol. 318), «el Sr. Trabal [...] manifestó también que no atinaba a comprender porque no podía acordarse que los vendedores del exterior se dedicaran sólo a la venta al por mayor, ya que los mismos, terminadas las horas destinadas a esta clase de venta, podrían pasar a ocupar los puestos vacantes del interior del Mercado» (26-X-1898). L'esmena es va desestimar.

que en los mismos pudieran efectuarse las transacciones al por mayor, de verduras, frutas, granos y hortalizas, gallinas, conejos, huevos y demás mercancías o productos agrícolas que, procedentes de los pueblos del Llobregat, deben ser transportados (sin que pueda nadie explicarse por qué) primero al mercado de Santa Catalina, para volver después al detall, al tantas veces nombrado mercado de San Antonio. De suerte, que el Ayuntamiento de Barcelona con tal acuerdo destruyó el proyecto del referido mercado, anuló las transacciones al por mayor de las mercancías propias de tan bien estudiada plaza.⁸⁴

L'any 1895, s'insistia a traslladar al mercat de Sant Antoni els articles al major que en aquell moment es venien a Sant Josep, sempre amb greus problemes d'espai.⁸⁵

En tot cas, la decisió de 1891 d'aprofitar la Galeria de Màquines de l'Exposició Universal com a instal·lació per a la venda al major establia l'orientació que se seguiria a partir d'aquell moment. L'any 1897 es proposà dedicar-lo a mercats de volateria, de fruites i de peix al major, i l'any següent començaren les obres. De tota manera, el 1900, el mercat de la volateria era l'únic dels tres que ja estava en funcionament.⁸⁶

El 1899, s'adverteix un cert canvi de programa quan s'acordà instal·lar el mercat de fruites i llegums en el Born, «donde había el de pescado también al por mayor», i es proposà «que los consignatarios de pescado establecidos en el mercado del Borne tengan derecho a ocupar mediante sorteo las barracas o garitas del nuevo mercado de pescado al por mayor, con sujeción a la correspondiente tarifa del presupuesto y que las garitas y barracas que resten después de dicho sorteo, así como también como los departamentos de todas clases, se adjudiquen por subasta con sujeción también la expresada tarifa». Cal pensar que aquests canvis, a part de les majors facilitats d'inspecció i la possibilitat d'instal·lar frigorífics, significaven un augment sensible de l'espai i de les parades.⁸⁷ El 3 de maig de 1899 es procedí al sorteig de les parades que havien d'ocupar els venedors del Born, i a la subhasta de les restants, i el 19 de maig va ser inaugurat.⁸⁸

84. AHCB, Entitats, 1-25, caixa 2.5. *Exposición. Defensa de los derechos de los vendedores en los Encantes [...] del mercado de San Antonio, 1892.*

85. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 86, fol. 433v: «pasa a la Comisión correspondiente una proposición de varios Concejales (Comorera, Nebot, Blanch) interesando que se traslade al mercado de San Antonio la venta de artículos al por mayor hoy existente en el de San José, y que se proceda a la pronta realización del mercado proyectado en el cruce de las calles de la Universidad y Aragón» (27-VI-1895).

86. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 91, fol. 605v-606: «que se proceda a la instalación de los mercados de volateria, frutas y pescado al por mayor por la cantidad total de 49.912 ptas, de conformidad al proyecto y presupuesto presentados por el Sr. Arquitecto Municipal» (1-XII-1897); 92, fol. 138v: «se acuerda la subasta para las obras de instalación de los mercados de volateria y pescado al por mayor» (9-II-1898). Adjudicada el 9 de març. A134, Actes del Consell Plenari, 93, fol. 312: «Dictamen de la Comisión de Fomento [...] para que teniendo en cuenta la urgente necesidad de continuar las obras de construcción de un Mercado de Volateria, Fruta y habilitación del de Pescado se practiquen las citadas obras por los operarios de las brigadas que corren a las órdenes del Arquitecto Municipal dentro del importe del presupuesto de 43.000 ptas» (26-X-1898). A134, Actes del Consell Plenari, 95, fol. 18: «se encargan al Sr. Arquitecto Municipal los trabajos necesarios para la pronta terminación de los mercados de frutas y volateria» (12-VII-1899). A134, Actes del Consell Plenari, 106, fol. 42v: nova al·lusió al «Mercado de Volaterías y Fruta» (12-VII-1901).

87. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 240: «se acuerda la instalación de un Mercado de Frutas y Legumbres al por mayor que se instalará en el del Borne y lugar donde había el de pescado también al

Coneixem la situació i superfícies d'aquests mercats de venda al major l'any 1900. El mercat de volateria ocupava 5.444 m² de l'edifici de la Galeria de Màquines de l'Exposició. El de fruites era nominalment al mateix solar i ocupava gairebé 3.300 m², però no estava en explotació. El mercat de peix al major era al carrer de la Marquesa, tocant a l'Estació de França, i tenia un terreny annex entre els carrers d'Ocata, Duana i Marquesa, d'uns 390 m².⁸⁹ La seva localització pràcticament a l'Estació de França no devia ser gens casual i anys després es proposava fer una derivació perquè les vies entressin directament a la instal·lació. El 1904 hi va haver les primeres propostes de tornar a traslladar al mercat del Born la venda de peix al major. La proposta va prosperar. El 1908 es va sortejar la distribució de les parades, i encara el 1909 s'hi realitzaven diverses obres.⁹⁰ Per documents posteriors sabem que el mercat del peix al major ocupava 1.719 m² dels més 8.000 m² del Born.⁹¹

En aquests mateixos anys s'estaven elaborant tres reglaments: el reglament general dels mercats, i els especials del mercat central de peix i el del mercat central de verdures i fruites al major.⁹² Un dels més actius defensors de la necessitat d'un mercat al major de fruites i verdures va ser l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. Alguns paràgrafs de la seva revista, de 20 de desembre de 1913, descriuen bé el mal funcionament del mercat de Sant Josep, autèntic mercat central de la ciutat:

Da verdadera pena ver cómo se realiza actualmente la entrada e inspección de las frutas y hortalizas que han de surtir la plaza. Pocos hay que desconozcan la situación y distribución del actual mercado de San José. Si se les dijera que allí en aquel callejón posterior se hacinan sus trescientos carros diarios enmonterillados hasta los topes de frutas y hortalizas, a buen seguro creerían imposible tal afirmación; no obstante es cierto, ciertísimo. Tan incompleto y rudimentario sistema es otro factor que determina una depreciación en los precios para el vendedor, o sea el payés, sin que por ello

por mayor» (29-III-1899); 138, vol. 1, Índex, fol. 390v: s'acorda «acceder a lo solicitado por la Asociación de Faquines del Mercado de Frutas y Verduras para no permitir prestar trabajos a ningún faquín que no forme parte de la Asociación» (11-VII-1906).

88. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 94, fol. 337 (3-V-1899).

89. AMAB, Q 147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.174, exp. 7.103.

90. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 123, vol. 4, Índex, fol. 33v: «pasa a la comisión correspondiente una proposición de varios señores concejales para que se traslade al mercado del Borne la venta del pescado al por mayor» (11-VIII-1904); 130, vol. 6, Índex, fol. 82: «se aprueba una proposición interesando que se acuerde el traslado de la venta de pescado al por mayor del sitio donde actualmente se efectúa al Mercado del Borne» (21-XII-1905); 145, vol. 5, Índex, fol. 186: «se acuerda modificar el plano de traslado al mercado del Borne del relativo al por mayor de pescado» (17-X-1907); 145, vol. 6, Índex, fol. 199: «se aprueba la minuta de escritura de adjudicación a José Vivas de la subasta relativa al traslado del mercado de pescado al por mayor, al Borne» (12-XII-1907); 153, vol. 6, Índex, fol. 110v: «se aprueba acta de sorteo para la distribución de puestos entre los vendedores de pescado al por mayor» (29-X-1908). Durant el 1909 encara s'acabaran moltes obres del nou mercat al major de peix del Born.

91. AMAB, Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.177, exp. 7.108, *Proyecto de habilitación de parte del mercado del Borne para la venta al por mayor de frutas y verduras* (octubre 1920).

92. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 106, vol. 1, Índex, fol. 70v: queda damunt la taula, és a dir pendent de resolució, un dictamen per modificar el vigent reglament de mercats (25-I-1901); 138, vol. 1, Índex, 250v: es decideix «aprobar los tres reglamentos que se acompañan para régimen de Mercados en general y de los especiales del Central de Pescado y Frutas y Verduras al por mayor y su publicación en la Gaceta Municipal» (31-I-1906). És probable que la Gaceta Municipal estigués programada per sortir en aquestes dates, però el cert és que la primera no es publicà fins el 1914.

se beneficie el consumidor. La razón es obvia. Los carros del llano del Llobregat, supongamos, tienen que esperar desde las doce de la noche que llegan para entrar en turno hasta la hora a veces avanzada en que habiendo realizado su mercancía pueden emprender el regreso. Como disponen de escaso sitio, allí se aglomeran cestos y más cestos, se alzan grandes montones de fruta descargada rapidísimamente, cuasi tirada en virtud de la aglomeración, de esa falta absoluta de condiciones, sin tiempo para arreglarla ni espacio para colocarla. Y por este defectuoso camino llegan al momento de la venta productos tan delicados que por estas y otras razones se ven obligados los payeses a cederlos a precios verdaderamente ruinosos.

L'articulista comenta també algunes de les conclusions de l'exposició elevada a l'Ajuntament:

Habría entonces, nos dice, unificación de precios, siendo regulador el mercado central no sólo de los de Barcelona sino también de fuera, mientras vemos hoy que ni los propios de la capital pueden unificarse. Tendríamos, si este mercado existiera en local apropiado y en sitio a propósito, la facilidad de reexpedir los envíos cuando la existencia de un determinado producto fuera tan abundante que obligara a venderlo a bajo precio; esta facilidad existiría si se situase en la proximidad de una línea férrea.

Proposa també l'ús de cambres frigorífiques.⁹³

93. PUJADES, «Un mercado central de frutas y verduras...», pàg. 371.

El problema de les subsistències i el mercat central de fruites i verdures al Born

La crisi de subsistències motivada per la Guerra Europea va resultar decisiva.⁹⁴ El febrer de 1916, l'Institut insistia:

Una de las concausas que determinan el llamado conflicto de las subsistencias es por lo que a Barcelona se refiere la desorganización reinante en los mercados de la ciudad, con el agravante que, al propio tiempo que se perjudica al consumidor, se perjudica igualmente al productor, o sea a los agricultores de las comarcas vecinas y aun de las más lejanas [...]. Esta es la triste situación que atravesamos [...], crisis por carestía en la ciudad, crisis por abundancia en el campo. ¿Cómo solucionar este conflicto? Mediante la implantación de un mercado central libre en el cual se hiciesen las contrataciones públicamente y se diese toda la publicidad necesaria a las cotizaciones, con lo cual se acabaría con el desorden actual y con el estado de privilegios que impera.⁹⁵

El 17 gener de 1918, segons el *Diario de Barcelona*, el president i el secretari de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre seguien insistint en els mateixos arguments:

Algunas disposiciones dictadas con objeto de abaratar las subsistencias producen efectos contraproducentes, habiéndose vulnerado de tal modo las leyes económicas, que se ha hecho posible y aun económico dar patatas y trigo al ganado en las explotaciones agrícolas y dejar deteriorar productos obtenidos a las puertas de Barcelona por no sujetarlos a los entorpecimientos y gabelas que implica la entrada en la ciudad. Las trabas que se impusieron en la pasada campaña a la venta y circulación de las patatas y la tasa al precio de la carne de cerdo, han fomentado la escasez de uno y otro productos. Más que intervenir en el precio de venta, los poderes públicos deben fomentar y estimular la producción, con lo cual por virtud de la ley de la oferta y la demanda, se logrará la baratura del producto [...]; otro

94. Sobre les lluites del consum i el paper protagonista de les dones, vegeu GOLDEN, «El rebombori del pa del gener de 1918...»; i KAPLAN, «Female Consciousness and Collective Action...», especialment, pàg. 560-564.

95. «Las subsistencias y el mercado de Barcelona», *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, LXV, 3 (5-II-1916), pàg. 33. El 9 de novembre de 1916 va passar a la Comissió d'Hisenda una proposició en aquest mateix sentit: «Pasa a a Comisión de Hacienda una proposición para implantar el Mercado Central, contratación y depósito de hortalizas, frutas, etc.» (AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 217, vol. 6, Índex, fol. 48v).

medio de atenuar el conflicto es, a juicio del Instituto, por lo que se refiere a Barcelona, la implantación de mercados centrales libres, a los que afluyesen los productos, suprimiéndose en lo posible los intermediarios y lográndose, por lo tanto, una mayor baratura de aquéllos. Uno de estos mercados debería ser de toda suerte de productos agrícolas, frutas y verduras, tubérculos, granos, semillas, etc., y aún leñas y carbón vegetal, con un anexo de volatería y otro de ganados, implantándose en el matadero [...]. Dice el Instituto que si hace cerca de un cuarto de siglo que viene sosteniendo la implantación de estas mejoras municipales, espera que ahora, en tan críticas circunstancias, será atendido.⁹⁶

Un dictamen de la Comissió d'Hisenda d'11 de febrer de 1918, que el 13 març està encara pendent de discussió, proposava:

Que sin perjuicio de los acuerdos se estimen oportunos a la preparación de un gran Mercado Central de Frutas y Verduras, se habilite provisionalmente el Mercado del Borne [...]. La Alcaldía procederá al rápido traslado del Mercado Central del Pescado y de las Oficinas de Consumos a otros locales propiedad del Ayuntamiento [...]. Del mismo modo se procederá al traslado de los actuales vendedores de la siguiente forma [...]. Formada por el Negociado de Abastos una lista de los ocupantes por antigüedad, serán requeridos por el mismo orden para que elijan entre los puestos vacantes en todos los mercados con excepción de los de San José, Santa Catalina, Borne y Central de Pescado [...]. Los ocupantes de puestos que deseen trasladarse inmediatamente, podrán hacerlo el día 1 de marzo o de abril avisando a la Dirección del Mercado con cinco días al menos de anticipación. Los demás serán trasladados al Mercado de Santa Catalina en cuanto lo permitan las obras urgentes de habilitación del mismo.⁹⁷

Entre aquestes obres al mercat de Santa Caterina destaca la cobertura i pavimentació del seu pati central, fins aleshores descobert. Es considera urgent «porque de él depende el abaratamiento de las frutas y las verduras».⁹⁸

De tota manera, els canvis es van entretenir molt, i durant el llarg procés que es va necessitar van ser molt abundants les denúncies per la passivitat de l'Ajuntament, per la força dels interessos creats i per l'oberta resistència dels majoristes, que obtenien grans beneficis amb l'alça de preus. El juliol, l'Institut Agrícola Català es dirigí novament a l'Alcalde insistint en la necessitat d'instal·lar un mercat central de fruites i hortalisses i acabava la seva argumentació lamentant-se «que, no obstante el acuerdo tomado hace algunos meses de

96. *Diario de Barcelona*, 17-I-1918, pàg. 701.

97. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 232, vol. 2, Índex, fol. 26v (13-III-1918).

98. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 232, vol. 5, Índex, fol. 62 (25-IX-1918).

99. *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, LXVII (5-I-1918), pàg. 18; i LXVII, 14 (20-VII-1918), pàg. 243. *Diario de Barcelona*, 14-VII-1918, pàg. 8.484. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 232, vol. 5, Índex, fol. 62: s'acorda «poner a disposición del Arquitecto Jefe de la Sección facultativa de Hacienda una cantidad para gastos de traslado de los puestos de venta al por menor del Mercado del Borne» (25-IX-1918). AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 232, vol. 6, Índex, fol. 29: hi ha una «moció del Sr. Vinaixa sobre comienzo y suspensión de unas obras en el mercado del Borne» (6-XI-1918).

destinar a dicho objeto el mercado del Borne, continúan las cosas en el mismo estado, a pesar de haber transcurrido en exceso el tiempo que se había fijado». ⁹⁹ L'agost de 1919, seguia insistint, i titulava un dels seus articles «Los Mercados Centrales: inexplicable pasividad del Ayuntamiento». S'hi comentava:

Acuerdos concretos del Ayuntamiento y Comisiones especiales no han faltado; pero hasta el presente, los proyectos parecen enredados en ciertas mallas que saben manejar con destreza especial, determinados elementos interesados en que haya un margen diferencial entre el precio al que vende el productor y el precio al que paga el consumidor. ¹⁰⁰

També alguns regidors denunciaven les resistències interessades de grups de molta influència. Tres anys més tard, el 1921, encara insistia un regidor:

En época de escasez los precios aumentan y cuando abunda no se abarata, y desde que los abastecedores tienen su letrado asesor y están en relación con funcionarios municipales han ido subiendo los precios. ¹⁰¹

És també significatiu que la Unió de Asentadores y Vendedores al por Mayor de Frutas y Verduras facilités a la premsa notícies com la següent: «En el día de ayer los mercados estuvieron perfectamente surtidos y determinada una baja del 25%». Probablement com a defensa contra als atacs creixents als intermediaris. ¹⁰² En les discussions entre els regidors sobre el nou mercat central de fruites i verdures que s'estava instal·lant són recurrents les referències a les resistències dels "asentadores":

Las deficiencias que se observan en la instalación definitiva del citado mercado eran debidas principalmente a la oposición de los propios asentadores, los cuales tienen miedo á la libre concurrencia; [...]habían emprendido una campaña en contra del establecimiento de frutas y verduras en el Born [...]; en las diversas entrevistas tenidas con los asentadores, éstos presentaban objeción tras objeción, con lo cual demostraban un verdadero espíritu de obstrucción, debido al interés que tienen en que no se establezca la libre concurrencia con los agricultores. ¹⁰³

No és estrany, doncs, que malgrat la urgència declarada de la iniciativa, calguessin tres anys perquè s'imposés. El 19 d'abril de 1920, es concedia una nova pròrroga per reparar la coberta del mercat del Born i encara es treballava en les noves marquesines, i el 17 de novembre quedava sense dictaminar la distribució de parades del mercat del Born a causa de les obres.

L'octubre de 1920, quan es realitzà el projecte d'habilitació del nou mercat de majoristes del Born, la venda al major de fruites i verdures encara estava repartida entre els diversos mercats de la ciutat. Una memòria municipal de 15

100. *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, LXVIII, 15 (5-VIII-1919), pàg. 225.

101. *Diario de Barcelona*, 11-I-1921, pàg. 186.

102. *Diario de Barcelona*, 17-I-1918, pàg. 670.

103. *Diario de Barcelona*, 19-IV-1921, pàg. 2.218.

de novembre analitzava la situació existent, amb les superfícies que s'hi destinaven a cada mercat, i la solució que es proposava (veure *Taula 2*):

Al estudiar el problema del emplazamiento del Mercado Central de Frutas y Verduras en el edificio del Borne propiamente dicho y la venta de pescado al por mayor, vióse que dicho espacio era suficiente para contener el número de vendedores mayoristas fijos y ambulantes, que diariamente, distribuidos entre varios mercados de nuestra ciudad, verifican la venta de sus mercaderías. En vista de ello pensóse en habilitar también para este objeto el espacio que ocupa la venta de pescado, trasladando éste al gran edificio en donde se halla emplazado el Mercado de Volatería y Huevos. Estudiado el asunto vióse que era posible el traslado y por ello se formuló el correspondiente proyecto. Con este traslado, el espacio central del Borne, de superficie 3.864m² quedará ampliado en 1.719 m², en cuyas superficies reunidas (5.574 m²) como puede verse en el Proyecto, caben cómodamente 147 puestos para asentadores, con sus espacios libres correspondientes donde amontonar las mercancías y los pasos de carro necesarios para el perfecto servicio de los puestos quedando aún un área de 285 m², sin puestos junto al paso adoquinado contiguo a la calle de la Ribera que podría destinarse a almacenes u otros servicios. Las aceras que rodean el edificio, de una superficie total de 1.840 m², protegidas por las marquesinas recientemente construidas, podrán verificar sus transacciones un centenar de payeses de los que concurren a los mercados a vender frutas y verduras de sus cosechas [...]. No es de extrañar que en virtud de los espacios que se pierden por estar la venta al por mayor de frutas y verduras distribuida entre varios mercados, al centralizarla en el mercado del Borne, sólo 479 m² mayor, pueden colocarse 27 asentadores más.¹⁰⁴

Tot i que els treballs ja semblaven força avançats, l'arribada del general Martínez Anido com a governador civil probablement ajudà a desbloquejar la qüestió del trasllat o, com a mínim, a accelerar-ne el procés. Anys més tard, en una contestació a la Cambra de la Propietat, la Delegació de Proveïments (Delegación de Abastos) ho reconeixia obertament:

Fue una obra que constituyó un problema y la preocupación de muchos Ayuntamientos, que llegó a imponerse al que la realizó por el Sr. Martínez Anido, en la época que ejercía el cargo de Gobernador Civil de esta provincia.¹⁰⁵

El cert és que el nou mercat central de fruites i verdures, projectat des de molt abans, va esdevenir un teatre privilegiat de la seva política autoritària, intervencionista, i sobretot d'imatge, en la seva lluita contra el problema de les subsistències. Nomenat el 10 de novembre de 1920, venia amb àmplies facultats i decidit a intervenir en els diversos conflictes que afectaven la "qüestió social".

104. AMAB, Q147, Actuació sobre el Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.177, exp. 7.108, *Proyecto de habilitación de parte del mercado del Borne para la venta al por mayor de frutas y verduras* (octubre 1920).

105. AMAB, Obres Públiques, CV-137/145 (signatura topogràfica B-2-D-01-01-15176), 1926, *Solicitud de la Cambra de la Propietat Urbana sobre la desaparició del Born*.

El 13 de novembre rebia la premsa per primera vegada per anunciar les mesures per tallar la conflictivitat i «estudiar la qüestió de les associacions, sindicats i federacions». El 16, ja declarava que la qüestió de les subsistències era un dels problemes que més el preocupava i, partir d'aquest moment, no va parar d'intervenir-hi amb mesures a vegades contraproductives però sempre ben propagades a través de la premsa:

Hablando ayer con los periodistas manifestó el Gobernador Civil que por la mañana se había personado en el mercado central del pescado para convecerse personalmente del fundamento que pudieran tener las denuncias que se le habían formulado [...]; después de visitar el mercado central del pescado, el Gobernador se trasladó al de verduras, las obras del cual avanzan con rapidez.¹⁰⁶

Segons el *Diario de Barcelona*, el protagonisme del nou governador civil obligà l'Ajuntament a reaccionar, davant de la por de quedar en ridícul davant de l'opinió pública.¹⁰⁷ L'1 de desembre s'aprovà un dictamen que posava en marxa l'esmentat projecte d'habilitació, que afectava dues terceres parts de la superfície del Born, per a la venda al major de fruites i verdures; un altre projecte per obres d'adeqüació del mercat de la volateria per a la venda de peix fresc i volateria; i un tercer aprovant el nou plànol de distribució de les parades del mercat del Born.¹⁰⁸ A partir d'aquest moment, es multiplicaren les referències al procés: assignacions de partides per desallotjar un magatzem al mercat de la volateria, per instal·lar-hi provisionalment el venedors de peix al major, per construir-hi lavabos, o per pavimentar el Born.¹⁰⁹ Mentrestant, la Comissió d'Proveïments posava la part central del mercat del Born i les seves marquesines externes a disposició dels agricultors, sindicats i pagesos de les comarques del Llobregat i de la Costa. Es convidà l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre perquè participés en les discussions.¹¹⁰ La Unió d'Agricultors del Pla del Llobregat preparà unes bases provisionals que la premsa va publicar el 3 de febrer de 1921, i que foren sancionades el 5 de febrer per una Assemblea de Sindicats Agrícoles de Llevant, amb assistència dels del Pla del Llobregat.¹¹¹

Encara que, el 18 de febrer, el governador civil havia anunciat que el mercat central del peix havia estat traslladat, i que en un breu termini s'establiria el de fruites i verdures, les coses van anar més lentes. Immediatament hi va haver queixes dels armadors de vaixells de pesca per les pèssimes condicions del local. El governador va carregar primer les culpes a l'Ajuntament, i després va assegurar que el local reunia les condicions necessàries.¹¹² El 9 de maig

106. *Diario de Barcelona*, 1-III-1921, pàg. 2.208.

107. *Diario de Barcelona*, 30-XII-1920, pàg. 8.073. Es transcriuen les opinions d'alguns regidors que, encara que reconeixien que el Governador tenia facultats que l'Ajuntament no tenia, temien que aquest quedés en ridícul i que es fes impopular.

108. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 245, vol. 6, Índex, fol. 126, 127, 138 (1-XII-1920). També s'aproven les bases per l'establiment del règim unificat de compra i abastiment de bestiar boví.

109. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 251, vol. 1, Índex, fol. 205v, 207, 238v, 239 (17-II-1921); fol. 391 (2-III-1921).

110. *Diario de Barcelona*, 19-I-1921, pàg. 412.

111. *Diario de Barcelona*, 3-II-1921, pàg. 720; i 5-II-1921, pàg. 762.

112. *Diario de Barcelona*, 18-II-1921, pàg. 1.071; i 23-II-1921, pàg. 1.092.

requeria a l'Ajuntament «la presta resolució de destinar a Mercado Central el del Borne y sus alrededores», al mateix temps que autoritzava la desocupació de la part del mercat destinada a venda al menor. El 6 de maig 1921 s'aprova una proposició perquè a primer de juny quedés desallotjada la part destinada al menor, designant llocs de venda en altres mercats als venedors desplaçats. A partir del primer de juny s'havia de començar a habilitar el terç del Born que havia mantingut, fins aleshores, la venda al menor.

El *Diario de Barcelona* dona la notícia de la proposició aprovada:

Primero, que se autorice á la Alcaldía para adoptar todas las medidas necesarias al objeto de que para primero de junio quede desalojada la parte del mercado del Borne destinada hoy a mercado al por menor, designando a los vendedores desalojados puesto de venta en otros mercados, sin abono de derechos de traspaso. Segundo, se declaran caducados en primero de junio de 1921 todos los permisos de venta al por menor en el mercado del Born. Tercero, la Alcaldía podrá, si lo estima procedente, suspender las subastas en alguno o en todos los mercados, durante uno o varios meses, hasta que estén debidamente colocados todos los vendedores al detall [...]. Cuarto, el arquitecto jefe de edificios y ornato públicos procederá, a partir de primero de junio, a la habilitación para mercado central del último tercio del mercado del Borne. Las obras deberán quedar realizadas en un plazo que fijará la Alcaldía antes de primero de junio. Quinto, al objeto de que estas obras no constituyan un entorpecimiento para el funcionamiento del Mercado Central, se señalará desde luego por la Alcaldía –oyendo al Comisión de Abasto– la fecha de apertura del Mercado Central, al que la Alcaldía trasladará inmediatamente todos los vendedores al por mayor por cuenta propia.¹¹³

I també hi apareix la notícia sobre la distribució:

A propuesta de la Comisión de Abastos se ha dispuesto que se proceda a la distribución en líneas generales de los puestos del Mercado Central de frutas y verduras, cuyo trabajo quedó realizado anteayer. La apertura de dicho centro de contratación al por mayor tendrá lugar el martes próximo. Las descargas de las mercancías se efectuarán de 2 a 5 de la madrugada, y para evitar aglomeraciones no se consentirá que los carros se sitúen alrededor del mercado, obligándolos que esperen y se sitúen ordenadamente al lado derecho del Paseo de la Industria y Paseo Pujadas.¹¹⁴

Els dos terços ja habilitats es van obrir a la venda al major el 17 de maig, abans del termini previst. El 8 juny es destinaven quantitats per obres de reparació al mercat de Santa Caterina per traslladar-hi els venedors del Born. No fou, però, fins el 12 d'octubre que s'aprovà la distribució final de parades del central de

113. *Diario de Barcelona*, 7-V-1921, pàg. 2.674.

114. *Diario de Barcelona*, 14-V-1921, pàg. 2.771. El *Diario de Barcelona* del 25 de maig publica les tarifes del Mercat Central de Frutes i Verdures.

fruites i verdures. Un mes més tard la premsa parlava de la distribució «que habrán de ocupar los concesionarios mayoristas [...] que venían ocupando sitios o ejerciendo esta industria en los mercados de San Antonio, Libertad, Concepción, Santa Catalina, Porvenir, Sans y Abaceria Central».¹¹⁵

Encara que els arguments de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre s'havien basat en potenciar la competència i la correcta formació dels preus, el nou mercat central havia de facilitar una política decididament intervencionista de control dels marges dels intermediaris i de control dels preus taxats que afectaven a la venda dels productes més crítics.

115. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 251, vol. 3, Índex, fol. 32, 54 (9-V-1921); fol. 217 (8-V-1921); vol. 5, fol. 77v (12-X-1921), *Diario de Barcelona*, 29-XI-1921, pàg. 6.872.

El barri del Born: raons de la localització del nou mercat central i efectes a l'àrea

No sembla que hi hagués molt debat sobre les raons que portaren a escollir el mercat del Born com a espai idoni per els majoristes de fruites i hortalisses. Tot i que ocasionalment es parlà d'altres possibles localitzacions,¹¹⁶ quan es féu l'elecció del Born va ser immediatament acceptada. Hi va haver la lògica resistència dels afectats, però no hi han notícies sobre cap gran discussió. L'elecció era probablement òbvia. Estava, com ja s'ha dit, clarament sobredimensionat. D'altra banda, l'entorn de la vella plaça del Born era, històricament, una àrea comercial important que mantenia la seva vitalitat. En la ciutat de principis del segle xx la seva localització logística era difícil de millorar. Situat entre l'estació de França i la del Nord, a prop del port i amb una fàcil connexió amb l'estació del Morrot, era envoltat d'àmplies vies que facilitaven l'accés de la circulació rodada, tant de carros com d'automòbils, un mitjà de locomoció que, encara que minoritari, no deixaria de créixer a partir d'aquell moment. Les inèrcies històriques i aquests avantatges expliquen la tradicional localització dels majoristes de drogues, colonials, cereals i arròs, al voltant de la vella plaça del Born, observable gràcies als registres de la Matrícula Industrial, i que resulta per ella mateixa bastant explicativa (vegeu *Figura 7*).¹¹⁷ L'entorn immediat del mercat de Fontserè mostra un buit força sorprenent, que confirmaria un plànol del comerç minorista de proximitat. Es pot comprovar com no havia estat capaç de generar al seu voltant l'habitual teixit comercial propi de l'entorn d'un mercat. El plànol de 1932, onze anys després de la instal·lació del mercat central del Born, es palesa l'augment significatiu de majoristes de drogues, colonials, cereals i arròs a les illes al voltant del mercat, que caldria augmentar amb els dedicats a la venda al major de fruites i verdures que hi havia a la zona delimitada per l'ordenança del mercat central (vegeu *Figura 8*). Malgrat els càlculs optimistes del projecte d'habilitació de l'octubre de 1920, l'interior del mercat va resultar insuficient, de manera que l'ordenança no va limitar la venda al major de fruites i verdures a l'interior i a l'espai protegit per les marquesines, i va definir una zona més àmplia per la mateixa funció.¹¹⁸ Tots aquests canvis van contribuir decisivament a l'activació del barri.

116. Per exemple, el 1916, un article a la revista de l'Institut Agrícola apuntava la possibilitat de situar-lo a l'Escorxador, «no sólo por su capacidad sí que también por su emplazamiento, situado como está en un punto de fácil comunicación con los centros de producción y con las vías de reexpedición» (*Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, LXV, 3 (5-II-1916), pàg. 33).

117. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Matrícula Industrial, 1914 i 1932.

118. Ja el 9 de maig de 1921 el Governador Civil instava a l'Ajuntament «la pronta resolució de destinar a Mercado Central el del Borne y sus alrededores» (*AMAB*, A134, Actes del Consell Plenari, 251, vol. 3, Índex, fol. 32 (9-V-1921)).

La instal·lació del mercat de majoristes de fruites i verdures a l'àrea del Born va activar efectivament el barri, però no va ser del gust de tothom. El 22 de novembre de 1926 la Cambra de la Propietat Urbana, prenent en consideració una instància de diversos propietaris del passeig del Born i dels carrers adjacents, sol·licitava a l'Ajuntament la desaparició del mercat del Born:

El estado actual del mercado del Borne es insostenible. El interés de los propietarios, industriales y comerciantes de aquella zona, así como la más elemental atención debida a los vecinos, exige que cese el estado y régimen de hoy, que convierte aquel barrio, de excepcional situación por su proximidad a las estaciones terminales ferroviarias y marítimas, en centro de distribución de abastecimientos a todos los mercados de la ciudad, con las consecuencias a ello inherentes de gran concurrencia, así personal como rodada, estacionaria, de entorpecimiento del tránsito y de continua molestia para industriales y vecinos; de día por el continuado ajeteo de carruajes de distribución a los mercados; y de noches con la llegada, estacionamiento y descarga de los carros de aprovisionamiento que llegan de los alrededores de la ciudad, convirtiendo aquel lugar la mayor parte de las horas del día, en sucio estercolero que no bastan a evitar las disposiciones para limpieza de la Alcaldía, ni las más desinteresadas y quizás menos eficaces actuaciones del vecindario. Fue criterio de uno de los últimos Ayuntamientos trasladar el mercado central a otro lugar en donde establecerlo con toda amplitud y detalle de construcción que las cada día más crecientes necesidades de Barcelona reclaman. Ignórase el motivo de suspensión o abandono del proyecto; pero sería altamente conveniente llamar la atención de las autoridades, así Municipal como Gubernativa, acerca de ello, para que, removiéndose la idea, se lograra beneficio tan necesario. Sería el ideal la completa desaparición del mercado, convirtiendo el solar de su emplazamiento en espacio destinado a jardín y arbolado que innegablemente resultaría de bello efecto, atendida la uniformidad de la edificación y la amplitud de la plaza Comercial, formando terminación del típico y antiguo paseo o plaza del Born; es de advertir que con motivo de la reforma de la estación terminal MZA y la nueva urbanización dada al antiguo paseo de la Aduana, convirtiéndolo en plaza del Marqués de Argentera, la casi totalidad del tránsito deriva por la calle de Comercio y plaza Comercial, como camino más directo para el centro de la Ciudad, y es un entorpecimiento la dificultad del tránsito que ocasiona el mercado y el lamentable aspecto de suciedad que forzosamente ha de mal impresionar todo forastero que entra en Barcelona.¹¹⁹

El gran mercat de Fontserè es donava ja per amortitzat, però encara havia de funcionar trenta-cinc anys més com a mercat central.

119. AMAB, Obres Públiques, CV-137/145 (signatura topogràfica B-2-D-01-01-15176), 1926, *Sol·licitud de la Cambra de la Propietat Urbana sobre la desaparició del Born*.

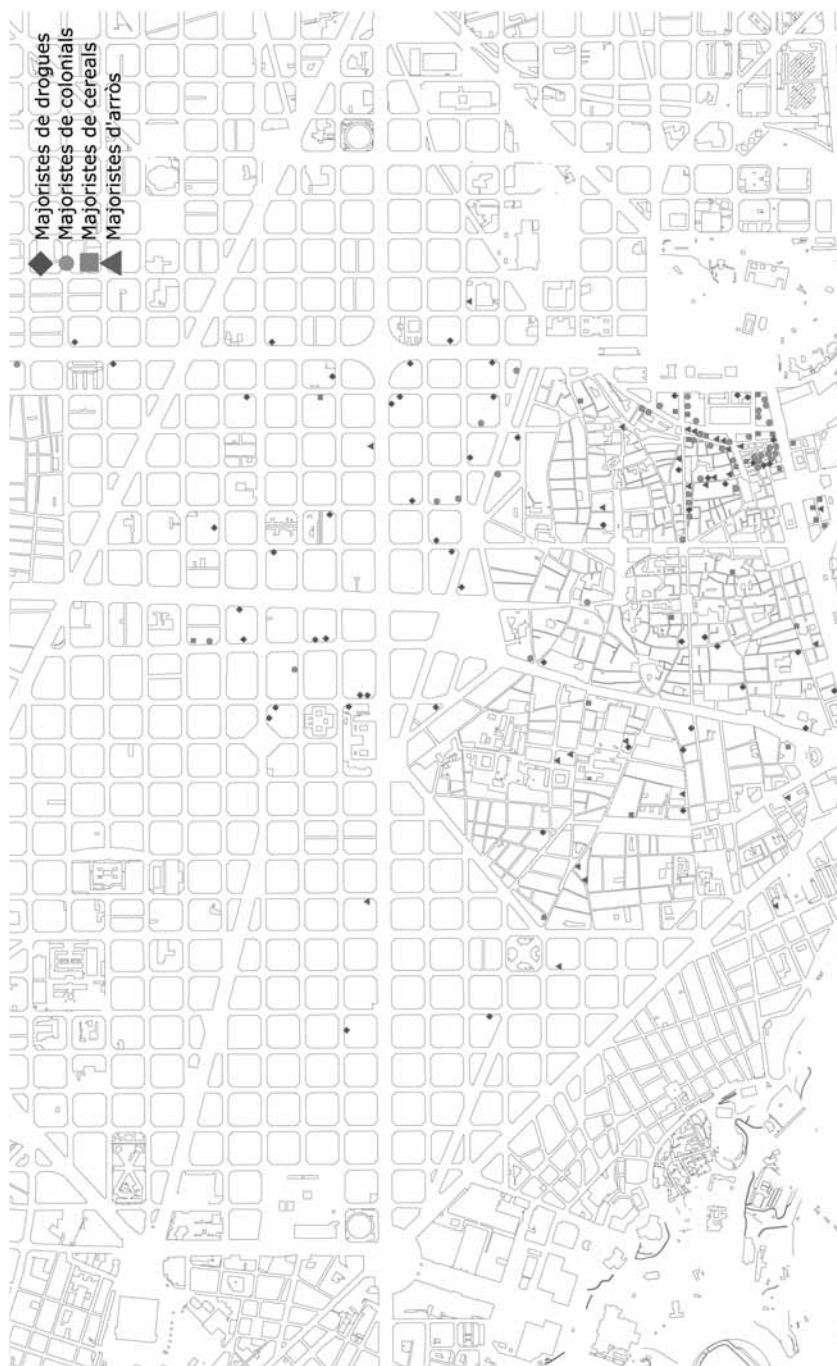

Fig. 7

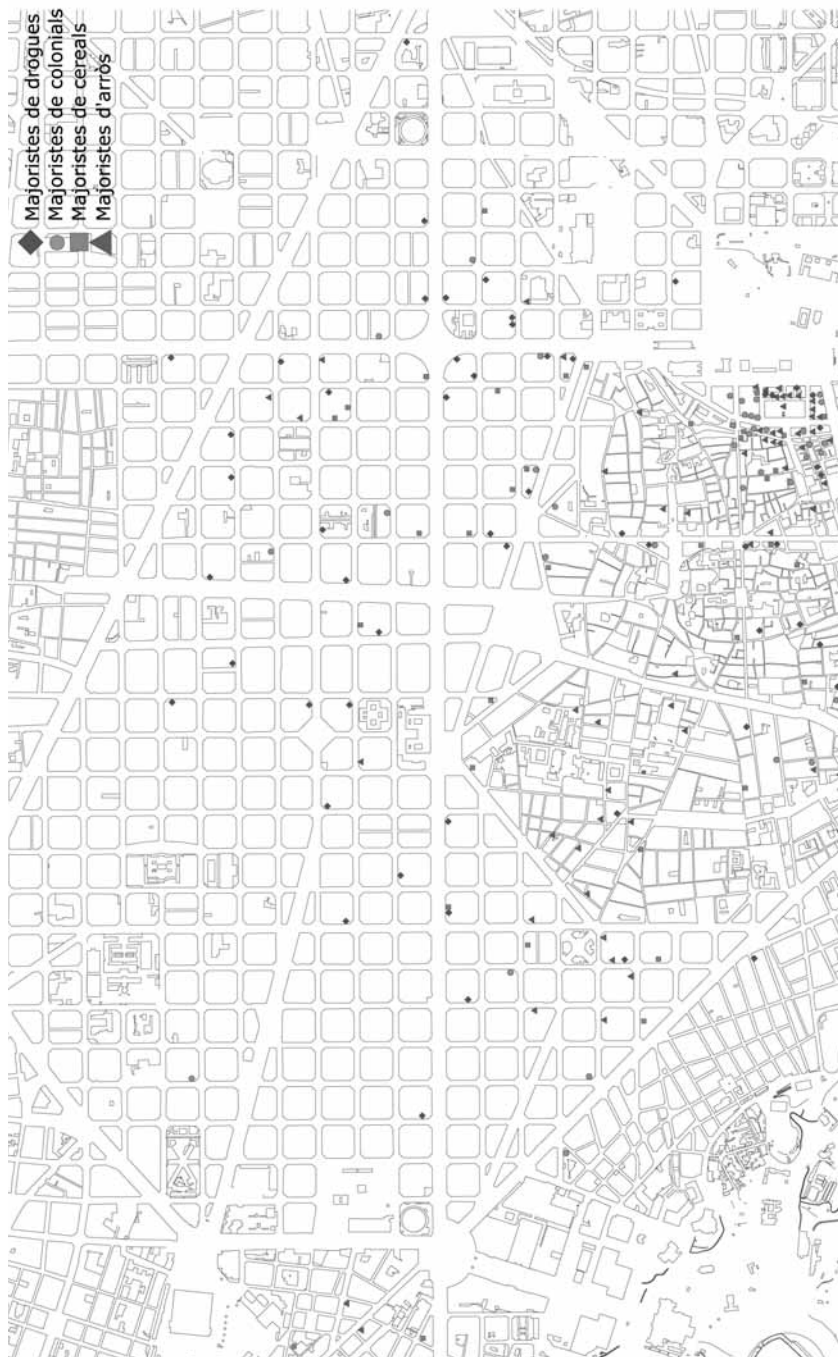

Fig. 8

Conclusió

Els “improvisats” mercats centrals de majoristes fruites i verdures, de volateria i del peix de Barcelona no es poden comparar amb els grans mercats centrals de majoristes d’altres ciutats. Però, paradoxalment, en un període caracteritzat per la feblesa de l’acció pública i de potenciació de la iniciativa privada, s’anà articulant un fort sistema de mercats públics; fet especialment destacable si es considera en una perspectiva comparada. Més que els precoços exemples de les ciutats angleses i franceses, amb sistemes de mercats molt consolidats ja cap el 1870, el cas barceloní se semblaria potser més al cas de Berlín, tardà però potent. La diferència més significativa radicaria en el fet que, a Barcelona, el sistema de mercats no va ser fill de la planificació centralitzada, com a la capital alemanya, sinó d’un procés fortament determinat per les condicions i avatars locals.¹²⁰

Els dos primers mercats, el del Born i el de Sant Antoni, que escenificaven les condicions dels mercats moderns respecte a les formes tradicionals que es resistien a desaparèixer, ben aviat es demostraren sobredimensionats i incapaçs d’atreure els compradors de la Boqueria. Els Encants, justament el tipus de mercat que volia eliminar la generació de regidors que impulsà els primers mercats metàl·lics, van ser desplaçats al voltant de l’edifici monumental de Sant Antoni arran de l’Exposició Universal de 1888. I, fins i tot, es repetiren les propostes d’activar el mercat del Born a base de celebrar uns Encants en el seu entorn.¹²¹ Quan, el 1921, s’hi instal·là el mercat central de fruites i verdures, el mercat del Born va perdre bona part del seus atributs d’urbanitat, per convertir-se en un espai exclusivament funcional i de tràfic econòmic. L’actitud dels veïns i de la Cambra de la Propietat Urbana, el 1926, en va ser una conseqüència. De fet, no es tractava d’un fet aïllat. Entre el 1930 i el 1970 s’assistí, a la majoria dels països més avançats, a una progressiva erosió dels sistemes de mercats nascuts a finals del segle XIX. A Barcelona (i també a Madrid) l’evolució va ser ben diferent. Durant els anys trenta del segle XX, la clara aposta a favor del mercats per part del nou Cos d’Arquitectes Municipals, i de la seva revista CAME, van crear les condicions per una política de mercats amb resultats visibles a Madrid i a moltes ciutats de segon ordre. Anys més tard, les pròpies debilitats de l’economia de la postguerra van permetre una expansió i una consoli-

120. Sobre la planificació dels mercats berlinesos, vegeu LOHMEIER, «Bürgerliche Gesellschaft and Consumer Interests: The Berlin Public Market Hall Reform, 1867-1891...».

121. Encara el 1910 n’hi havia una altra en el mateix sentit (AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 169, vol. 3, Índex, fol. 22 (28-IV-1910)). Passa a la Comissió corresponent una proposició «para que se establezca alrededor del mercado del Borne un mercado de forma igual al de los Encantes».

dació insòlita del sistema públic de mercats. La tardana penetració de les grans superfícies i les mesures protectores del comerç de proximitat dels anys vuitanta van convertir els mercats en pols de renovació i de reactivació del teixit comercial dels barris. Com a conseqüència, avui Barcelona manté no només un notable conjunt patrimonial d'arquitectures sinó un sistema públic de mercats viu, totalment insòlit si es compara amb tantes ciutats que la van precedir durant el segle XIX.¹²²

122. GUARDIA, OYON i USANDIZAGA, «Cross transfers and local planning paths...»; GUARDIA i OYON, «Los mercados públicos en la ciudad contemporánea...».

Bibliografia

- BABIANO, E., *Antoni Rovira i Trias, arquitecte de Barcelona*, Barcelona, Viena edicions, 2008.
- BAILLY, G-H.; LAURENT, Ph., *La France des Halles & Marchés*, Toulouse, Privat, 1998.
- CASTANER MUNOZ, E., *L'architecture métallique en Espagne: les halles au XIXe siècle*, Perpignan, Presses Universitaires, 2004.
- COROLEU, J., *Guía del Forastero en Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Seix Barral, 1887.
- GARCÍA DOMÈNECH, R. M., «Mercats de Barcelona a la primera meitat del segle XIX», dins *Història Urbana de Barcelona, Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona, 6-7 diciembre 1985*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1990, vol. 2, pàg. 191-207.
- GOLDEN, L., «El rebombori del pa del gener de 1918», *L'Avenç*, 44 (1981), pàg. 45-50.
- GRAU, R. (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari*, Barcelona, L'Avenç, 1988.
- GUÀRDIA, M.; OYÓN, J. L.; USANDIZAGA, M., «Cross transfers and local planning paths. The Barcelona market system», *12th International Planning History Conference*, Delhi, 2006.
- GUÀRDIA, M.; OYÓN, J. L., «Los mercados públicos en la ciudad contemporánea. El caso de Barcelona», *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XII, 744 (25-VIII-2007), <http://www.ub.es/geocrit/b3w-744.htm>.
- KAPLAN, T., «Female Consciousness and Collective Action. The Case of Barcelona, 1910-1918», *Signs*, 7-3 (Spring, 1982), pàg. 545-566.
- LEMOINE, B., *Les Halles de Paris. L'histoire d'un lieu, les péripéties d'une reconstruction, la succession des projets, l'architecture des monuments, l'enjeu d'une "Cité"*, Paris, L'Equerre, 1980.
- LEMOINE, B., *L'architecture du fer. France: XIXème siècle*, Seyssel, Champ Vallon, 1986.
- LEPETIT, B., *Les villes dans la France moderne (1740-1840)*, Paris, Albin Michel, 1988.
- LOHMEIER, A., «Bürgerliche Gesellschaft and Consumer Interests: The Berlin Public Market Hall Reform, 1867-1891», *Business History Review*, 73 (Spring, 1999).
- PIRRETAS, M., *Inconveniencias y perjuicios que los Encantes y el Rastro causan al Comercio al detall en particular y a Barcelona en general, Conferencia en la Liga de Defensa Industrial y Comercial de Barcelona*, Barcelona, 1895.
- PUJADES, J. M., «Un mercado central de frutas y verduras», *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, LXII, 24 (20-XII-1913)
- SAURI, M.; MATAS, J., *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo o sea Guia General de Barcelona...*, Barcelona, 1849.
- SCHMIECHEN, J.; CARLS, K., *The British market hall. A social and architectural history*, New Haven, Yale University Press, 1999.
- TANGIRES, H., *Public Markets and Civic Culture in nineteenth century America*, Baltimore, John Hopkins University Press, 2003.
- TEYSSOT, G., «Il sistema dei Bâtiments civils in Francia», dins *Le macchine imperfette. Architettura, programma, istituzioni, nel XIX secolo*, Roma, Officina edizioni, 1980.
- TEYSSOT, G., *Habits/Habitus/Habitat* (1996), <http://urban.cccb.org> (urban library)
- THOMPSON, V. E., «Urban Renovation, Moral Regeneration: Domesticating the Halles in Second Empire Paris», *French Historical Studies*, 20 (winter, 1997), pàg. 87-109.

Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona

-
- 001 *Els dirigents patronals i la Setmana Tràgica*. Soledad Bengoechea. 2000.
- 002 *Els districtes de Barcelona de 1984: criteris de formació i avaluació de l'experiència*. Joaquim Clusa. 2000.
- 003 *Composició i percepció dels drets del Consell de Cent barceloní durant el segle XVI*. Jaume Dantí, 2000.
- 004 *L'organització política del Pla de Barcelona abans de 1854. El règim constitucional*. José Sarrión Gualda. 2000.
- 005 *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildelfonso Cerdà*. Cristina Borderías i Pilar López. 2001.
- 006 *Escoles, ensenyament de lletra i llibre de gramàtica a Barcelona (segles XIV-XV)*. Josep Hernando. 2001.
- 007 *L'extensió i la consolidació del fet metropolità*. Josep Oliveras i Samitier. 2001.
- 008 *Antoni de Capmany i la renovació de l'història política català*. Ramon Grau. 2006.
- 009 *La Nova Planta i l'organització política del Pla de Barcelona*. Sebastià Solé i Cot. 2001.
- 010 *Barcelona i la UGT, un segle d'història (1888-1988)*. David Ballester. 2002.
- 011 *Batlles, regidors i procuradors síndics generals dels pobles del Pla de Barcelona durant la Nova Planta (1718-1808)*. Enric Comas. 2002.
- 012 *La Corónica Universal del principado de Cataluña de Jeroni Pujades a l'Acadèmia de Barcelona (1700-1832)*. Eulàlia Miralles i Jori. 2003.
- 013 *La presidència de l'Ajuntament borbònic de Barcelona 1718-1808*. Pere Molas/Rafael Cerro. 2003.
- 014 *Els inicis de les assegurances socials modernes a Catalunya, 1917-1957*. Alfred Pérez-Bastardas. 2004.
- 015 *Repertori de fonts d'arxiu per a l'estudi de la ciutat de Barcelona (1714-1808)*. Sebastià Riera i Viader. 2004.
- 016 *Els fons documentals municipals del període 1808-1868. Guia d'investigació*. Montserrat Beltran, Núria Burguillos, Sebastià Riera, Jordi Serchs, Xavier Tarraubella i Laura Ureña. 2005.
- 017 *Danys humans a la Guerra de Successió. El testimoni dels expedients matrimonials de Barcelona, 1714-1715*. Roser Tey i Freixa. 2005.
- 018 *Barcelona 1843. Progressisme versus muralles*. Glòria Santa-Maria Batlló. 2005.
- 019 *El procés de definició de l'Ajuntament de Barcelona, 1714-1736*. Marina López Quallar. 2005.